4759

अथ सटीकतोटक प्रारंभः

ॐ

ॐ तत सत

ॐ श्रीमन्नारायणनारायणनारायण

ॐ

उपोद्घातः

एवंकिलोपाख्यायते। हस्तामलकनामकंशिष्यंकृत्वा पद्मपादसुरेश्वराचार्यप्रभृतिभिः संहितोभगवान्श्रीशंकराचार्यःकदाचित् शृंगेरीपुरेगत्वा तत्रशारदांबायाःपूजांप्रवर्तयामास। तत्रचनिजधर्मचारीभूतानुकंपीविनयोपपन्नोगुरुसेवातत्परोऽतीवसमाहितचित्तो गिरिनामाकश्चिद्विनेयः श्रीशंकरभगवतोऽजनि यंतोटकाचार्यमुदाहरंति। कदाचनतस्मिन् विनेयवरे श्रीगुरूणांशाटीप्रक्षालनायनदींप्रतिगतवति व्याख्यानकर्मणितदागममीक्षमाणो भक्तेषुवत्सलतया भगवान्देशिकेंद्रोविललंब। अथासंख्येषुशिष्यवरेषु शान्तिपाठंकर्तुमुद्यतेष्वपि सदेशिकेन्द्रोभगवान् स्थीयतांगिरिरपिक्षणमात्रादेष्यतीतिगिरतिस्म। तांगुरूक्तिंश्रुत्वामन्दबुद्धित्वात्कुड्यतुल्योजडः शास्त्रेऽनधिकार्यपिकिमर्थंप्रतीक्ष्यतेगुरोइतिपद्मपादमुनिना भीतिःसमदर्शि। तस्यपद्मपादस्यप्रौढंगर्वंदूरीकर्तुं स्वभक्तेषुकरुणायाआधिक्याच्च सदेशिकेंद्रस्तत्क्षणएवतस्मैगिरिनाम्नेस्वशिष्यवराय चतुर्दशविद्यामनसाऽऽदिदेश। सगिरिनामाशिष्यस्तस्मिन्क्षणेगुरोरनुग्रहादेवप्राप्ताखिलविद्योऽतिरम्याणिशिष्टपदानुविद्धानिगूढार्थानिसंक्षेपेणवेदान्तार्थप्रतिपादकानि तोटकवृत्तान्युच्चारयन्देशिकवरंप्रत्यगतवान्। नवसुधामाधुरीधुरीणंतद्वाक्यसन्दर्भंनिशम्य

पद्मपादप्रमुखाः सतीर्थवर्याःगर्वंपरित्यज्य सविस्मयाबभूवुः । तस्माद्गुरुप्रसादलभ्यो ऽयंग्रन्थःवेदान्तसिद्धांतप्रकाशकः श्रुतीनांसारार्थप्रकाशकत्वाच्च श्रुतिसारसमुद्धरण मित्याख्यांप्राप्तोऽद्यपर्यन्तंवर्त्तते।ईदृशस्यापिग्रंथस्यनाद्यपर्यंतंमुद्रणंजातमितिमत्वा विद्वद्वर्याः श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यस्वामिश्रीअच्युतानन्दगिरिनामधेयाःस्वयमेवेमं सटीकंसंशोध्यमुंबापुर्यांजगदीश्वरमुद्रालयेमुद्रापितवन्तइतिसर्वमनवद्यम् ॥

यहग्रंथ सन १८६७ का २५ कायदामूजब प्रसिद्धकर्तानें रजिष्टरकरायाहै और इसग्रंथके सबहक ग्रंथप्रसिद्धकर्तानें आपनेंताबेमें रखेहैं.

यहपुस्तक और हरिमीडे हरितत्त्वमुक्तावलीनामटीकासहित मुकाममुंबईमारवाडीबाजारकालिकादेवीकेरस्तेपर ज्येष्ठारामसुकुंदजीकीदुकानपर और हरिप्रसादभगीरथकीदुकानपर मिलेगा कींमत सटीकहरिमीडेकी ॥।= इसतोटककी ॥= देशान्तरवासियोंको एकएकआनाभाडेकादेनापडेगा जिसदेशांतरवासिनें यहपुस्तक मंगावनेहोवें एककारडपर आपनापत्ता ठिकाणा लिखकर मुंबईमें पूर्वलिखीदुकानोपर वाजगदीश्वर छापेखानेके मालकको भेजकर वेल्युपेबलपारसलसेंमंगायलेवे डाकवाला उसकोआपने ठिकाणेपर पुगायदेवेगा हरिमीडेकीटीकाकापंद्रहआना तोटककाग्यारहआनालेलेवेगा.

श्रीगणेशायनमः ॥ विलसच्चितिवलतःस्फुरदखिलस्वकतमसा परिनिर्मितविपुलद्वयपिहितस्वकमहिमा ॥ व्यवहारिकवपुषाविधिवचनादिकविषयो मममानसनिलयो हरिरवताज्जगदखिलम् ॥ १ ॥ श्रीकृष्णंप्रत्यगात्मानंभक्त्यानत्वागुरूनपि ॥ टीकामहंकरिष्यामितोटकश्लोकगामिनीम् ॥ २ ॥ त्रैलोक्यनाथहरिमित्यादिना ऽऽद्यश्लोके नेष्टदेवतागुरुनमस्कारव्याजेनप्रारीप्सितस्यप्रकरणस्यविषयसंबंधप्रयोजनानिसूचयति। ननुप्रकरणंनामशास्त्रैकदेशसंबद्धंशास्त्रकार्यांतरेस्थितंतल्लक्षणज्ञैरुच्यते । " शास्त्रैकदेशसंबद्धंशास्त्रकार्यांतरेस्थितम् । आहुःप्रकरणं नामग्रंथभेदंविपश्चित " इतिस्मरणात् । एकप्रयोजनंप्रतिनिबद्धार्थजातस्यकार्त्स्न्येनप्रतिपादकोग्रंथःशास्त्रमितिहिशास्त्रलक्षणम् । शारीरकशास्त्रैकदेशसंबद्धंचेदंप्रकरणंश्रुतिसारसमुद्धरणाख्यं । निर्गुणब्रह्मैक्यप्रतिपादकासाधारणन्यायमात्रप्रतिपादकत्वात् । समन्वयाविरोधसाधनफलार्थचतुष्टयप्रतिपादकत्वेसत्यपितथाशास्त्रकार्यांतरावस्थितत्वमप्यस्यास्त्येव । अनेनशास्त्रार्थस्यसंक्षेपतःप्रदर्शनात् । ततश्चास्यापितदीयैरेवविषयसंबंधप्रयोजनैर्विषयसंबंधप्रयोजनवत्त्वोपपत्तेः किमनेनविषयसंबंधप्रयोजनपृथगुपन्यासप्रयासेन । सत्यमेतत् । तथापिश्रोतृणांप्रवृत्त्यंगतयाशारीरकशास्त्रसंबद्धान्येवविषयसंबंधप्रयोजनानिप्रकरणारंभसमयेस्मारयतीत्यदोषः । स्थितेचैवमाद्यश्लोकस्यविषयादिकथनतात्पर्ये शंकोत्तरत्वेनायंश्लोकोवतारयित

तो० व्यइत्याशंकाप्रदर्श्यते । ननुनेदंप्रकरणमारब्धव्यंविषयसंबंधप्रयोजनाभावात् । तदभा टी०
वश्च ब्रह्मणःप्रसिद्धत्वेऽप्रसिद्धत्वेचतदसंभवात् । तथाहि । यदिब्रह्मवेदांतशास्त्रमंतरेणा
१ न्यतःप्रसिद्धं तदानास्यविषयः । योहियेनैवावगम्यतेसतस्यविषयोभवति । यथाचक्षुरा
दीनांरूपादयः । अनन्यसाधारणोहिविषयइति । अथब्रह्मप्रमाणांतरेणाप्रसिद्धं तथास
तिनतद्गगनकुसुमादिवच्छास्त्रेणप्रतिपादयितुंशक्यं । तथाहि । यत्कदाचिदपिबुद्धावस
मारूढविशेषं कथंतत्परंप्रतिशास्त्रेणप्रतिपाद्यतेअशक्यप्रतिपादनत्वात् ।शास्त्रस्यब्रह्मणा
सहसंबंधाभावः । अयोगव्यवच्छेदोहिसंबंधः । योहियेनावगम्यतएवनान्येनावगम्य
तेतस्यतेनसंबंधोभवति । यथाव्याकरणेनशब्दसाधुत्वमवगम्यतएवेतितेनतस्यसंबंधः ।
नचैवंवेदांतशास्त्रेणब्रह्मावगम्यतएव । तस्यात्यंताप्रसिद्धेः अशक्यप्रतिपादनत्वात् ।
तस्मादप्रसिद्धत्वेसंबंधाभावः । विषयसंबंधाभावेचप्रयोजनाभावःप्रसिद्धएवभवति त
स्यतन्नियतत्वादिति । अत्रोच्यते । स्यादयमुपालंभः यद्येकांततोब्रह्मणःप्रसिद्ध्यप्र
सिद्धीस्यातां ।नतुतेस्तः । तथाहि । ब्रह्मादिपदेभ्योलोकतश्चब्रह्मणः प्रसिद्धत्वात्ना
त्यंतमप्रसिद्धिरस्ति । ब्रह्मशब्दोहिबृहत्पदार्थान्वयेवर्तमानोदेशतःकालतोवस्तुतश्चानव १
च्छिन्नंवस्तुव्यवस्थापयत्येव । तथालोकेप्यहमितिप्रत्यगात्मप्रसिद्धेः । तस्यचपरमार्थ
तोब्रह्मत्वान्नैकांततोऽप्रसिद्धिर्ब्रह्मणः । नाप्येकांततःप्रसिद्धिः प्रमाणतोऽप्रसिद्धेः ।

नहिपदतोलोकतश्चप्रसिद्धिः प्रमाणतःप्रसिद्धिर्भवति । पदस्यस्मारकत्वात् लोकाख्यस्य प्रमप्रमाणानभ्युपगमाच्च । तस्मादेकांततःप्रसिद्ध्यभावाद्ब्रह्मणोविषयत्वोपपत्तेः । अप्र सिद्ध्यभावाच्चसंबंधोपपत्तिः । विषयसंबंधोपपत्तेश्चप्रयोजनोपपत्तिरितितदेतदाह । त्रै लोक्यनाथेति । तत्रत्रैलोक्यमित्याकाशादिप्रपंचोविवक्ष्यतेछत्रिन्यायेन । तस्यनाथः साभासमात्माऽज्ञानंतत्प्रसूतोहिप्रपंचस्तन्नियतश्चेति । तंत्रैलोक्यनाथंहरतीतित्रैलोक्य नाथहरिः । वाक्यजनितबुद्धिवृत्त्युपारूढप्रत्यगात्माऽज्ञाननिवर्तकइतिवाक्यार्थज्ञाना दज्ञाननिवृत्तिःप्रकरणस्यप्रयोजनमित्युक्तंभवति । ननु " हरतेर्दृतिनाथयोःपशा " वि

त्रैलोक्यनाथहरिमीड्यमुदारसत्वं

तिस्मरणात् । पशावेवहृतिहरिःनाथहरिश्चेतिरूपसिद्धिर्भवति नतुपुरुषेऽपश्वात्मनि । त्रैलोक्यनाथंहरतीतिव्याख्यानमसद्व्याख्यानम् ॥ तत्रकेचिदाहुः " चतुष्पादष्टाशफंषो डशकलंब्रह्मे " तिश्रुतेः परमात्मनोपिपुरुषस्यपशुत्वरूपकल्पनयापशुत्वोपपत्तेः । त्रै लोक्यनाथंहरतीतिव्युत्पत्त्यात्रैलोक्यनाथहरिरितिनिर्देशोभवत्येवेति । तदयुक्तमित्यन्ये क्लिष्टकल्पनाप्रसंगात् । तस्मात्रैलोक्यनाथश्चासौहरिश्चेतिसमासः स्वाज्ञानप्रतिबिंबि तकूटस्थचैतन्यःपरमात्मात्रैलोक्यनाथः तस्यकारणत्वान्नियंतृत्वाच्चत्रैलोक्यनाथइत्यु

तो० च्यते सएववेदांतवाक्योत्थबुद्धिवृत्तिफलकोपारूढचैतन्योहरणाद्धरिरित्युच्यते । क टी०
स्यहरणाद्धरिरित्युच्यतेइत्यपेक्षायां तस्यैवाज्ञानस्येत्यर्थाल्लभ्यते । ततश्चत्रैलोक्यमन
२ र्थः तद्धेतुरात्माज्ञानं पुरुषार्थोऽज्ञाननिवृत्तिस्तद्धेतुरात्मज्ञानमित्यनर्थतद्धेतुपुरुषार्थतद्धे
तवः सूचिताभवंतीतिलाभांतरमिति । ईड्यंस्तुत्यं प्रतिपाद्यमितिवेदांतशास्त्रस्यप्र
त्यगात्मनाप्रतिपाद्यप्रतिपादकलक्षणःसंबंधो विषयश्चानन्यसाधारणतयानिर्दिष्टोभवति
। एवमस्यश्लोकस्यप्रकरणारंभापेक्षितविषयसंबंधप्रयोजनकथनतात्पर्यमुपवर्णितं । इदा
नीमक्षरयोजना । त्रैलोक्यनाथहरिंप्रणतोस्मीतिसंबंधः कथंभूतमितिविशेषणाकांक्षा
यामन्यत्सर्वंसंबध्यते । ईड्यंस्तुत्यंवेदांतैरेवप्रतिपाद्यमित्यन्ययोगव्यवच्छेदेन विषय
निर्देशः। तथावेदांतैःप्रतिपाद्यमेवेत्ययोगव्यच्छेदेन संबंधनिर्देशोप्यत्रैवद्रष्टव्यः । उदार
सत्वं उदारंउत्कृष्टंसत्वंसत्वकार्यंज्ञानंसत्वोत्कटत्वेनांतःकरणेस्थितेतत्त्वमसिवाक्यादंतः
करणपरिणामरूपंज्ञानंभवतीतिसत्वशब्देनेहलक्षणयाज्ञानंलक्ष्यते । तच्चांतःकरणपरि
णामरूपंज्ञानंसत्वकार्यं स्वरूपज्ञानव्याप्तंभवतीतिसत्वशब्देनलक्षितलक्षणान्यायेनस्व
रूपज्ञानंलक्ष्यते तेनोदारसत्वंउदारचैतन्यमित्यर्थः तदस्येतिव्यपदेशिवद्भावेनबहुव्री २
हिः तमुदारसत्वं । शक्तेस्तनूजतनयं शक्तिर्मायाशक्तिस्तत्कार्यमेवास्यकार्यमितितत्त
नूजतनयंपरमेष्ठिकल्पं परमेष्ठिनंहिरण्यगर्भंकल्पयतिसृजतीतिपरमेष्ठिकल्पःविरंचिप्रमु

खानामपिकारणत्वेनसर्वोत्कृष्टमित्यर्थः । यदिसर्वकारणत्वेनसर्वोत्कृष्टत्वमुच्यते तर्हि उपयन्नपयन्धर्मोविकरोतिहिधर्मिणमितिन्यायात्कारणत्वेनसविकारत्वंप्राप्तं तथासति नित्यमुक्तत्वंप्राप्तंचनसंघटतइतिशंकांवियद्दृष्टांतेननिरस्यति । जीमूतेति । जीमूतैर्मेघैर्मुक्तंचतद्विमलांबरंचेति जीमूतमुक्तविमलांबरं तद्वच्चारुशोभनंवर्णस्वरूपमस्येतिजीमूतमुक्तविमलांबरचारुवर्णस्तं । यथाचांबरंमेघादौसत्यसतिचनिरवयवत्वादसंगंनिष्क्रियंच तद्वदयमपिनिष्क्रियोनिःसंगश्चेत्यर्थः । ननु "तत्सृष्ट्वातदेवानुप्राविशत् । नान्योतो

शक्तेस्तनूजतनयंपरमेष्ठिकल्पम् ॥
जीमूतमुक्तविमलांबरचारुवर्ण

स्तिद्रष्टा । तत्त्वमसी" त्यादिश्रुतेर्जीवपरयोरभेदश्रवणात् जीवात्मनश्चकर्तृत्वभोक्तृत्वादिप्रसिद्धेः पुनरप्यात्मनःसविकारत्वंतदवस्थमित्याशंक्यात्मनःकर्तृत्वादेरंतःकरणोपाधिनिबंधनत्वान्नैवमित्याह । वासिष्ठमिति । वसत्यस्मिन्निति वासःशरीरंवासोस्यास्तीतिवासीशरीरीजीवस्तंनियंतृत्वेनाविद्यावस्थायांतिष्ठतीतिवासिष्ठःतं भ्रामकमणिवत्सन्निधिमात्रेणसकलकार्यकारणसंघातप्रवर्त्तकत्वात् निर्विकारत्वमुपपन्नमित्यर्थः । उदारसत्वमित्यत्रसूचितंविज्ञानघनत्वंस्पष्टयति । उग्रतपसमिति । उग्रमुल्बणंअप्रसह्यंतपो

ज्ञानमेस्यत्युग्रतपाः "यस्यज्ञानमयंतप"इतिमुंडकश्रुतेः तंप्रज्ञानघनमित्यर्थः। एवंभूतं त्रैलोक्यनाथहरिंनित्यंप्रणतोस्मीतिदेवतानमस्कारपक्षेयोजना। गुरुनमस्कारमात्रेत्वय
२ मर्थः वासिष्ठंप्रणतोस्मिवसिष्ठस्यापत्यंगोत्रंवासिष्ठःपाराशर्यस्तंवेदव्यासंसूत्रकर्त्तारंकीदृग्भूतंत्रैलोक्यनाथहरिं। "व्यासोनारायणःसाक्षाच्छंकरःशंकरःस्वय" मितिपुराणप्रसि

वासिष्ठमुग्रतपसंप्रणतोस्मिनित्यम् ॥ १ ॥

द्धत्वात्रैलोक्यनाथहरिर्व्यासस्तमुदारसत्वंसत्वगुणविशिष्टं उग्रतपसं उग्रमुल्बणंतपःपर्यालोचनमस्येत्युग्रतपास्तंसर्वज्ञमित्यर्थः। शक्तेस्तनूजस्यपराशरस्यतनयं परमेष्ठिकल्पं २
परमेष्ठिसमानं जीमूतमुक्तविमलांबरचारुवर्णं श्यामतनुमित्यर्थः। अथवात्रैलोक्यनाथहरिमीड्यंप्रणतोस्मीतिदेवतानमस्कारः। शिष्टेनगुरुनमस्कारइतिकेचित् ॥ १ ॥

एवमाद्यश्लोकेन प्रकरणारंभापेक्षितविषयसंबंधप्रयोजनान्यभिधायेदानीं " परीक्ष्यलोकान्कर्मचितान्ब्राह्मणोनिर्वेदमायान्नास्त्यकृतःकृतेनतद्विज्ञानार्थंसगुरुमेवाभिगच्छेत्समित्पाणिःश्रोत्रियंब्रह्मनिष्ठम् । तस्मैसविद्वानुपसन्नायसम्यक्प्रशांतचित्तायशमान्विताययेनाक्षरंपुरुषंवेदसत्यंप्रोवाचतांतत्त्वतोब्रह्मविद्या" मित्याद्युपनिषद्वाक्यमवष्टभ्य नित्यानित्यविवेकादिसाधनचतुष्टयसंपन्नं ब्रह्मविद्याधिकारिणंसाधयति । सकलमिति ।

सकलंमनसाक्रिययाजनितंसमवेक्ष्यविनाशितयातुजगत् ।
निरविद्यतकश्चिदतोनिखिलादविनाशिकृतेननलभ्यमिति ॥२॥

क्रिययाजनितं चतुर्विधेनकर्मणापिसाधितंजगत्सकलं मनसाविनाशितयासमवेक्ष्य कर्मसाध्यंसकलंक्षणिकमितिनिश्चित्य कश्चित्सुकृतीपुमान् अखिलादाविरंच्यात्प्रपंचान्निरविद्यतनिर्वेदंगतवान् । कुतःकारणान्निर्वेदंगतवानित्यत्राह । अविनाशीति कृतेनानुष्ठितेनकर्मणा अविनाशि निवाशरहितंफलंनलभ्यमितियस्मात्तस्मात्कारणात्कर्मफलेतत्साधनेचवैराग्यंगतवानित्यर्थः ॥ २ ॥

तो० साधनसाध्यात्सर्वस्माद्विरक्तोऽधिकारीकिंकृतवानित्याशंकायामाह । प्रतिपित्सुरिति टी०
। पद्यतेज्ञायतइतिपदंअविनाशिपदंप्रतिपित्सुर्विनाशरहितमात्मस्वरूपंबुभुत्सुरसावधि
४ कारी यतिधर्मरतःसंन्यासिनांधर्मेषुरतःसन् विदितात्मसतत्वं विदितमात्मनःसतत्वं
स्वरूपंयेन तं यतिं यत्नशीलंक्रोधादिरहितं कविंक्रांतदर्शिनंसर्वज्ञंगुरुमुपेत्य गुरुसमी

प्रतिपित्सुरसावविनाशिपदंयतिधर्मरतोयतिमेवगुरुम् ।
विदितात्मसतत्वमुपेत्यकविंप्रणिपत्यनिवेदितवान्स्वमतम् ॥३॥
भगवन्नुदधौमृतिजन्मजलेसुखदुःखझषेपतितंव्यथितम् ।
कृपयाशरणागतमुद्धरमामनुशाध्युपसन्नमनन्यगतिम् ॥ ४ ॥

पंगत्वाप्रणिपत्य स्वमतंनिवेदितवान्स्वाभिप्रायंविज्ञापितवानित्यर्थः ॥ ३ ॥ किंपुन
स्तत्स्वमतमित्याकांक्षायांस्वमतंदर्शयति । भगवन्निति । हेभगवन्षड्गुणैश्वर्यसंपन्न ४
मृतिजन्मजलेसुखदुःखझषेसंसारोदधौपतितंअतएवव्यथितं दुःखितं अनन्यगतिंशरणा
तंत्वत्पादकमलमुपसन्नंमांकृपयैवउद्धरसंसाराब्धितारयेत्यर्थः ॥ ४ ॥

एवंशिष्याभिप्रायंश्रुतवान्गुरुरिदानींतमनुशास्ति । विनिवर्त्येति । विषयेरतिंविनिवर्त्य विषयाभिमुखांचित्तवृत्तिंप्रत्याहृत्यकिंभूतांविषमांउच्चावचांसुरनरतिर्यगादिनानायोनिप्राप्तिहेतुभूतां विषयेरतिंत्यक्त्वा शरीरनिबद्धमतिंपरिमुच्यदेहादिष्वात्मबुद्धिंपरित्यज्य तदनंतरं परमात्मपदेनित्यरतोभव अनवरतंप्रत्यक्प्रवणोभूत्वाश्रवणादिनिष्ठोभवेत्यर्थः । ननुकेनसाधनेनमिथ्याज्ञानस्यपरिमोचनमितितत्राह । आत्ममतेरिति

विनिवर्त्यरतिंविषयेविषमांपरिमुच्यशरीरनिबद्धमतिम् ।
परमात्मपदेभवनित्यरतोजहिमोहमयंभ्रममात्ममतेः ॥ ५ ॥
विसृजान्नमयादिषुपंचसुतामहमस्मिममेतिमतिंसततम् ।
दृशिरूपमनंतमृतंविगुणंहृदयस्थमवेहिसदाहमिति ॥ ६ ॥

आत्मज्ञानेन मोहमयं अविद्याकार्यं भ्रमं देहेंद्रियादिष्वात्मबुद्धिंजहीत्यर्थः ॥ ५ ॥ यथोक्तमेवार्थंप्रकटयति । विसृजेति । अन्नमयादिषु अन्नमयप्राणमयमनोमयविज्ञानमयानंदमयेषुपंचसुकोशेषुआत्मनःपरिच्छिन्नत्वहेतुभूतेषु अहंममेतिमतिंसततंविसृज अन्नमयादिषुआत्मबुद्धिंआत्मीयबुद्धिंचपरित्यज पश्चाद्दृशिरूपं ज्ञानस्वरूपं अनंतं देशतःकालतोवस्तुतश्चानवच्छिन्नं ऋतंसत्यमबाध्यं विगुणंगुणत्रयातीतं तदेवहृदयस्थं

 बुद्धिसाक्षितयास्थितंयब्रह्म तदेवाहमस्मीतिअवेहिजानीहि"सत्यंज्ञानमनंतंब्रह्म ।आनं
दोब्रह्मेतिव्यजानात् । आनंदआत्मा । अयमात्माब्रह्म । साक्षीचेताकेवलोनिर्गु
 णश्च" इत्यादिश्रुतिभिरहमेवब्रह्मेत्यवगच्छेत्यर्थः ॥ ६ ॥ ननुदृशिरूपमनंतमिति
ब्रह्मणो यदानंत्यमुक्तंतदनुपपन्नं । ब्रह्मणआत्मत्वादात्मनश्चप्रतिशरीरंजन्ममरणप्रति
नियमादिलिंगानुमितभेदत्वात्लोकतश्चत्वमहमित्यादिभेदप्रसिद्धेरित्याशंक्य प्रतिनि
यमादिलिंगस्यव्यधिकरणासिद्धत्वमागमविरुद्धतांचाभिप्रेत्य लोकप्रसिद्धभेदस्यभ्रां

जलभेदकृताबहुतेवरवेर्घटिकादिकृतानभसोपियथा ।
मतिभेदकृतातुतथाबहुतातवबुद्धिदृशोऽविकृतस्यसदा ॥७॥

तिमात्रत्वंदृष्टांतद्वयेनोपपादयति । जलभेदकृतेति । एकस्यापिरवेःसूर्यस्य यथाजल
भेदकृताबहुताअनेकता यथाचनभसोपिघटिकादिकृताबहुता घटाकाशोमठाकाशइति
घटाद्युपाधिकृतमनेकत्वं तथासदाऽविकृतस्य सर्वदाएकरूपस्य बुद्धिदृशो बुद्धिसाक्षि
णो बहुतापि मतिभेदकृताबुद्धेर्भेदात्तत्साक्षिणःआत्मनोपिभेदप्रतीतिरित्यर्थः ॥ "ए
कोदेवःसर्वभूतेषुगूढःसर्वव्यापीसर्वभूतांतरात्मा । कर्माध्यक्षःसर्वभूताधिवासःसाक्षीचे
ताकेवलोनिर्गुणश्च।एकःसन्बहुधाविचचार। एकंसंतंबहुधाकल्पयंति । एकधैवानुद्रष्ट

व्यं । नेहनानास्तिकिंचन । एकमेवाद्वितीयम् । एकएवहिभूतात्माभूतेभूतेव्यवस्थितः। एकधाबहुधाचैवदृश्यतेजलचंद्रवत् ॥ अविभक्तंचभूतेषुविभक्तमिवचस्थित" मिति श्रुतिस्मृतिभ्यआत्मनएकत्वप्रतिपादनाद्यथोक्तमानंत्यमुपपन्नमित्यर्थः ॥ ७ ॥ ननुत थाप्यात्मनःसंसारित्वात्कथमात्मनोब्रह्मत्वमित्याशंक्य अशेषसंसारधर्मविशिष्टांतः

दिनकृत्प्रभयासदृशेनसदाजनचित्तरतंसकलंस्वचिता ।
विदितंभवताऽविकृतेनसदायतएवमतोऽसितएवसदा ॥८॥

करणोपाधिनिबंधनत्वादात्मासंसारिवद्भाति परमार्थतोऽसंसार्येवात्मेत्याह । दिनकृत्प्र भयेति । सर्वविषयाणांयुगपदवभासकतयादिनकृत्प्रभयासदृशेनस्वचितास्वयंप्रकाशे नाविकृतेनभवता सकलंजनचित्तरतंसकलप्राणिनांधीचरितंसदाविदितंप्रकाशितमिति यतस्ततः कारणात्सदाकालत्रयेपि असितएव अविकारी षिञ्बंधनेइतिधातुः असं सार्येव सितोनभवतीत्यसितः बंधरहितइत्यर्थः ॥ ८ ॥

टी० ननुयद्यात्माअविकृतःपरिणामीनभवति । कस्तर्हिंअस्मिन्शरीरेपरिणामी । मति टी०
रेवपरिणामिनीनात्मेतितत्कस्मादित्यत्राह । उपरागमिति । अथवायद्यात्मा स्वप्रक
६ शस्वरूपत्वात्स्वविषयरागादिप्रकाशनायनपरिणमते । तथाबुद्धिरपिप्रकाशस्वभाव
त्वात्स्वविषयशब्दादिप्रकाशनायात्मवद्दीपादिवच्चनपरिणमेतेत्याशंक्याह । उपरागमि
ति । पदार्थांतरस्यपदार्थांतराकारभजनमुपरागः । सचक्वचित्ज्ञेयस्यज्ञेयांतरेणभव
तियथास्फटिकस्यजपाकुसुमेन । क्वचिज्ज्ञातुर्ज्ञेयेनोपरागोभवतियथासाक्षिणःसाक्ष्येण ।

उपरागमपेक्ष्यमतिर्विषयैर्विषयावधृतिंकुरुतेतुयतः ।
ततएवमतेर्विदिताविदिताविषयास्तुततःपरिणामवती ॥९॥

बुद्धेर्वाबोद्धव्यार्थजातेन । तत्रनसाक्षिणः साक्ष्योपरागापेक्षया साक्ष्यसाधकत्वं किंतर्हि
साक्ष्योपरागएवसाक्षिणस्तत्साधकत्वंस्वयंप्रकाशत्वाद्बुद्धेस्तुनबोद्धव्योपरागएवतत्साध
कत्वंकिंतर्हिबोद्धव्योपरागापेक्षयाचिद्बलावष्टंभेनचशब्दाद्यर्थोपलब्धिहेतुत्वम् । सच
बुद्धेर्बोद्धव्योपरागः क्रमेणैवकतिपयैरेवचविषयैर्भवति । सचतत्क्रमवत्कतिपयविषयो ६
पलब्धिकार्योन्नेयः सचक्रमवत्कतिपयोपरागोबुद्धेःक्रमवत्परिणाममंतरेणनघटते एवं
सतिमतिःक्रमेणविषयैरुपरागमपेक्ष्यविषयाकारपरिणाममपेक्ष्य । विषयावधृतिंकुरुते

विषयनिश्चयंकरोति । ततएवमतेर्विषयाः केचनविदिताः केचनाविदिताः। यतएवमतः कारणान्मतिरेवपरिणामवतीनात्मापरिणामीत्यर्थः ॥ ९ ॥ ननुबुद्धिवदात्मनोपिक्रमद्रष्टृत्वलिंगेनस्वविषयबुद्ध्यादिप्रकाशनायक्रमेणपरिणामोनुमीयतामित्याशंक्यबुद्धितद्वृत्तीनामपर्यायक्रमेणात्मप्रकाश्यत्वान्नैवमित्याह । मतिवृत्तयइति । आत्मचिताःसर्वा अपिमतिवृत्तयःसततंविदिताःप्रकाशिताइतियतस्ततःकारणादात्माअविकृतः परिणामी

मतिवृत्तयआत्मचिताविदिताःसततंहियतोऽविकृतस्तुततः ।
यदिचात्मचितिःपरिणामवतीमतयोविदिताविदिताःस्युरिमाः १०
चरितंतुधियःसकलंसततंविदितंभवतापरिशुद्धचिता ।
मतिभेदगुणोनहितेस्तिततोयतएवमतोऽसदृशस्तुधिया ११

नभवतीत्यर्थः । आत्मनःपरिणामांगीकारेदोषमाह । यदिचात्मचितिरिति । आत्मचितिःपरिणामवतीयदिचिद्रूपआत्मापरिणामी तर्हिमतयोविदिताविदिताःस्युःज्ञाताज्ञाता भवेयुस्तच्चायुक्तंयुगपदेवसर्वासांबुद्धितद्वृत्तीनामात्मप्रकाश्यत्वदर्शनादित्यर्थः ॥ १० ॥ आत्मनः परिणामित्वेविदिताविदितत्वप्रसंगेनदोषउद्भावितस्तत्रेदमाशंक्यते नायंदोषोऽस्माकंतथैवोपलंभादितितत्राह । चरितमिति । धियोबुद्धेश्चरितंसकलंसततंवि

तो० दितमितियतस्ततः कारणादिदंतवचोद्यंनिर्युक्तिकमित्यर्थः। सकलस्यापिधीचरितस्या टी०
त्मप्रकाश्यत्वेनात्मनो ऽपरिणामित्वेसिद्धे बुध्यात्मनोःपरिणामित्वापरिणामित्वेनवैलक्ष
७ ण्यंसिद्धमित्याह । मतिभेदेति । चिदात्मनानिखिलंधीचरितंसततंविदितमितियतस्त
तएवबुद्धिदृशस्ते मतिभेदगुणोनास्ति मतिभेदस्यगुणः परिणामोनास्तियतस्ततस्त्वं
तयाऽसदृशो बुद्ध्यासमोनभवसिबुद्धेः परिणामित्वादात्माबुद्धिविलक्षणइत्यर्थः ॥११॥
ननुबुद्धिविलक्षणआत्मेत्येतदयुक्तं बुद्धेरेवचग्राह्यग्राहकत्वसंभवात् । बुद्धिसाक्षिक

विदितत्वमविप्रतिपन्नतयामतिषुप्रगतंविषयेषुयथा ।
यतएवमतःपरसंविदिताविदितत्वतएवयथाविषयाः ॥१२॥

श्चिदात्माबुद्धिविलक्षणोनास्तीतिबुद्धमतानुसारिभिरंगीकारादित्यत्राह । विदितत्वमि
ति । सौत्रांतिकवैभाषिकयोगाचारमाध्यमिकानांबौद्धानांमध्येसौत्रांतिकेनग्राह्यग्राहक
संवित्तिर्भेदवतीवलक्ष्यतेइत्यस्मिन्बुद्धवाक्येबुद्धेर्ग्राह्यग्राहकत्वांगीकारादविप्रतिपन्नतया
विप्रतिपत्तिरहिततयामतिषुविदितत्वंदृश्यत्वंप्रगतंप्रसिद्धतरं । विषयेषुयथायद्वद्घटा ७
दिविषयाणांजडत्वाद्दृश्यत्वमुभयवादिसंप्रतिपन्नंतद्वन्मतेरपिदृश्यत्वंदृशाव्याप्यत्वमुभय
वादिसंप्रतिपन्नम् । ततःकिंफलमित्यत्राह । यतएवमिति । यस्मादेवंमतेर्दृश्यत्वमुभयवा

दिसंप्रतिपन्नंतस्मान्मतयः परसंविदिताः परेणान्येनसाक्षिणासम्यग्विदिताः।तत्रहेतुमाह।
विदितत्वतएवेति। विदितत्वतएवदृश्यत्वादेव। अत्रदृष्टांतमाह। यथाविषयाइति।
स्वव्यतिरिक्तेनसाक्षिणाबुद्धयोविदिताभवितुमर्हंतिवेद्यत्वात्‌घटवदित्यर्थः ॥ १२ ॥
तर्हिमतयः स्वसंवेद्याःपरसंवेद्याश्चभवंतु विरोधाभावादित्याशंक्याह। परेति। यथा
अमीघटादयोविषयाः सततंपरसंविदिताः स्वव्यतिरिक्तेनविज्ञाताः संतः स्वंनविदुः।

परसंविदिताःसततंहियतोनविदुःस्वममीविषयास्तुततः।
मतयोपितथापरसंविदितानविदुःस्वममूर्विषयास्तुयथा १३
विषयाकृतिसंस्थितिरेकविधामनसस्तुसदाव्यवहारविधौ।
अहमित्यपितद्विषयात्वऽपरामतिवृत्तिरवज्वलितात्मचिता १४

तथा अमूः मतयोपिपरसंविदिताः स्वंनविदुः स्वशब्देनमतयउच्यंतेस्वंनप्रकाशयंति
एकस्यकर्मकर्तृभावविरोधात्‌ यथाघटादयोविषयाइत्यर्थः। बुद्धितद्वृत्तीनांचघटादि
वद्वेद्यत्वादन्यस्यवेदितुरवश्यमंगीकर्तव्यत्वाद्बुद्धिसाक्षिणंदृशिस्वरूपंअनंतामृतंविगुणं
हृदयस्थंब्रह्माहमस्मीत्यवेहीतिपूर्वेणसंबंधः॥ १३ ॥ ननुनिर्गुणंब्रह्मेत्ययुक्तं ब्रह्मण
श्चात्मत्वादात्मनश्चाहंकारगुणकत्वादित्याशंक्याहंकारस्यबुद्धिपरिणामत्वान्मैवमितिप्र

तिपादनायबुद्धिवृत्तेर्द्वैविध्यमाह । विषयेति । व्यवहारविधौऽव्यवहारदशायांमनसोबुद्धेर्द्वि
विधावृत्तिः । तत्रैकविधाविषयाकृतिसंस्थितिः विषयाकारेणदृश्याकारेणसंस्थितिरे
क.वधेत्यर्थः । अपरातद्विषयादृश्यघटादिविषयाघटमहमद्राक्षमित्येवमाकाराद्रष्ट्राकारे
तियावत् । आत्मचित्ताअवज्वलितायस्मात्तस्माद्दृश्याकाराद्रष्ट्राकाराचेतिद्विविधापि
मतिवृत्तिरेवमतिधर्मएवन त्वात्मधर्मइत्यर्थः ॥ १४ ॥ तर्ह्यऽहंकारस्यात्मधर्मत्वेनप्रति

पुरुषस्यतुधर्मवदुद्भवतिस्वरसेनमतेःस्वगुणोपियतः ।
अतआत्मगुणंप्रतियंतिजनामतिवृत्तिमिमामहमित्यबुधाः॥१५॥
यदिसानभवेज्जनमोहकरीव्यवहारमिमंनजनोनुभवेत् ।
विफलश्चतदाविषयानुभवोज्ञगुणोनहिसेतियदाविदिता ॥१६॥

भानंकथमित्याशंकायामध्यासादित्याह । पुरुषेति । अहंवृत्तिः स्वरसेनमतेः स्वगुणो
ऽपिपुरुषस्यधर्मवदुद्भवतिअविवेकादात्मधर्मवत्प्रतिभातियतएवमतःकारणादहंममेतिम
तिवृत्तिमात्मगुणत्वेनाबुधाजनाएवप्रतियंतिजानंतिनतुविद्वांसइत्यर्थः ॥ १५ ॥ यद्य
ऽहंवृत्तिरात्मधर्मोनभवतितर्हितस्याअपलापएवयुक्तइतितत्राह । यदीति । जनमोहक
रीदेवानामपिव्यामोहकरीसाचाहंवृत्तिर्नभवेद्यदि तर्हिअहंकरोमिअहंजानामिइत्यादि

कमिमंव्यवहारंजनोनानुभवेत् तस्मादऽहंकारस्यापलापोनयुक्तइत्यर्थः । तर्हिव्यवहारसिद्ध्यर्थमहंवृत्तिर्भवतु तस्याआत्मगुणत्वप्रतिभानंतुमाभूदात्मनःपरमार्थतोनिर्गुणत्वादित्याशंक्यविपक्षेदूषणमुद्भावयन्नेतामाशंकांनिराचष्टे । विफलश्चेति । यदासाहंवृत्तिर्ज्ञगुणोनेतिविदिता अध्यासमुखेनाहंवृत्तेरात्मधर्मत्वंयदानाभ्युपगम्यतेतदाविषयानुभवोविफलोभवेत् । एतदुक्तंभवति । "आत्मनस्तुकामायसर्वंप्रियंभवति । पिप्पलंस्वाद्वत्ति । निर्गुणंगुणभोक्तृचे" त्यादिनात्मनोव्यवहारावस्थायांविषयानुभवितृत्वप्रसिद्धिर्वृथाभवे

उपलभ्यघटादिनिभैवभवेन्मनसोयदिसंस्थितिरेकविधा ।
पुरुषस्यचितिश्चनविक्रियतेमतिवृत्तिमपेक्ष्यघटादिनिभाम् १७

त् । तस्माद्व्यवहारावस्थायांअध्याससुखेनाहंकारस्यात्मधर्मत्वमभ्युपगंतव्यमितिभावः॥ ॥१६॥ विपक्षेदोषमुदीरयन्यथोक्तमेवार्थंप्रपंचयत्युत्तरश्लोकद्वयेन । उपलभ्येति । मनसः संस्थितिरेकविधाविषयाकारवृत्तिरेवभवेत्यदि किंचघटादिनिभांमतिवृत्तिमपेक्ष्य पुरुषस्यचितिश्चनविक्रियतेयदिअध्यासद्वारेणात्मनोद्रष्ट्राकारपरिणामोनाभ्युपगम्यते । तर्ह्युपलभ्यघटादिनिभावृत्तिरेवभवेत्दृश्याकारावृत्तिरेवभवेत्द्रष्ट्राकारावृत्तिर्नभवेत् १७

ननुतथाऽस्तुकानोहानिरित्यत्राह।अवगंत्रेति। अवगंत्र ऽवगम्यचिदात्माधयोर्द्रष्टृदृश्यभावेनावस्थितयोश्चिदात्मधियोरहमित्यभिमानविहीनतयास्थितयोः सतोः अहमितिद्रष्टाकारपरिणामरहिततयास्थितयोरहंजानामिअहंकरोमीत्यभिमानपुरःसरकं व्यवहारपथं व्यवहारमार्गंजनोनावतरेत् । अयंभावः । मतिवृत्तिर्द्विविधाद्रष्टाकाराद्दृश्याकाराच तत्रचक्षुरादींद्रियद्वारेणबुद्धेर्घटाद्यर्थैः सहसंबंधेसतिबुद्धिर्दृश्याकारापरिणमते । किंच

अवगंत्रवगम्यचिदात्मधियोरहमित्यभिमानविहीनतया ।
स्थितयोरभिमानपुरःसरकंव्यवहारपथंनजनोऽवतरेत् १८
अहमीक्षइतिप्रथमंहिधियासुविचिंत्यततोविषयाभिमुखम् ।
नयनंप्रहिणोतितथान्यदपिश्रवणादिवियत्प्रमुखस्यगुणे १९

बुद्धौचिदात्मनःप्रतिबिंबितत्वाच्चिदाकारापरिणमतेतदाकारबुद्धिर्द्रष्टेत्युच्यते एवंसतिबुद्धिसाक्षित्वेनबुद्धौप्रतिबिंबितात्मनिद्रष्टाकारपरिणामस्यअध्यस्तत्वादात्माऽपिद्रष्टाकारइवभवतितेनहेतुनाआत्मनोहंकरोम्यहंभोक्ष्यइत्यादिव्यवहारोप्यस्तीवभाति । नतुनिरवयवस्यचिन्मात्रस्यात्मनः स्वतोव्यवहारोस्तीतिभावः ॥ १८ ॥ अहंकारपुरः सरो व्यवहारइत्यस्मिन्नर्थेस्वानुभवंप्रमाणयति ।अहमिति। प्रथममहमीक्षेप्रेक्षामितथाशृणो

मिजिघ्रामीतिधियासुविचिंत्यसंकल्प्य ततःसंकल्पानंतरंनयनंस्वविषयंप्रतिग्राहणोति प्रेरयतितथान्यच्छ्रवणादिकमपिवियत्प्रमुखस्याकाशप्रमुखस्यगुणेशब्दादौग्रहिणोतिप्रे रयतीत्यर्थः ॥१९॥ स्वानुभवप्रमाणसिद्धमर्थंसंक्षिप्यकथयन्उपपादितमर्थमुपसंहरति । अपहायेति । लोकेकश्चिदपिजनः कदाचिदहंकरणमपहायपरित्यज्यव्यवहारंस्नानभो जनादिकंनोपैतीतीतियतस्ततः कारणान्मतेरहंवृत्तेर्व्यवहारपथंप्रतिकारणतोपपन्नतरा सु

अपहायनकश्चिदहंकरणंव्यवहारमुपैतिकदाचिदपि ।
उपपन्नतराहिमतेस्तुततोव्यवहारपथंप्रतिकारणता २०
चितिशक्तिगुणःकिमहंकरणंकिमुबुद्धिगुणोऽथभवेदुभयोः ।
इतिचिंत्यमिदंमनसानलसैरुपपत्तिभिरात्महितंयतिभिः २१

तरामेवोपपन्नेत्यर्थः ॥ २० ॥ व्यवहारांगत्वेनाहंकारंप्रसाध्येदानींतस्यात्मधर्मत्वमुता नात्मधर्मत्वमथवोभयधर्मत्वमितिविकल्प्ययन्नात्मधर्मत्वंनिराकर्तुमाह । चितीति । अहंकरणं चितिशक्तिगुणःकिं।चिद्रूपस्यात्मनोगुणःकिं । किमुबुद्धेर्गुणः । अथवाबुद्ध्या त्मनोरुभयोर्गुण इति इत्थंमनसाअनलसैरालस्यरहितैर्यतिभिरुपपत्तिभिर्युक्तिभिश्चित्यं विचार्यं । किमर्थमात्महितंआत्मनोहितायमोक्षायेत्यर्थः ॥ २१ ॥

टी० उपपत्तिभिर्विचार्यमाणे किंयुक्तमित्याकांक्षायामात्मगुणत्वमयुक्तमित्याह । उपलभ्येति । अहंकरणंपुरुषस्यगुणोयदिभवेत्तर्हितदहंकरणंपुरुषेणोपलभ्यंनभवेत् आत्मनाप्रकाश्यं नभवेत् । तत्रहेतुमाह । गुणिरूपमिति । गुणः धर्मः गुणिरूपं गुणिस्वरूपंगुणिनो वयवंवाविहायगुणिनः सकाशात्पृथग्नतिष्ठति । यथापटगतंशौक्ल्यंपटंतदवयवभूतंतंतुं वाविहायपृथग्नतिष्ठति । तद्वदहंकारोपिआत्मगुणश्चेदात्मनःसकाशात्पृथङ्नतिष्ठति व

उपलभ्यमहंकरणंनभवेत्पुरुषस्यगुणोयदितर्हिभवेत् ।
गुणिरूपमथावयवंगुणिनोनविहायगुणःपृथगस्तियतः २२
नगुणोगुणिनिस्थितवान्गुणिनाविषयीक्रियतेनचतस्यगुणैः ।
नहिदेशकृतानचवस्तुकृतागुणिनोस्तिगुणस्यभिदातुयतः २३

थासतितयोरभेदात्प्रकाश्यप्रकाशकभावोनघटतइतिभावः ॥ २२ ॥ तर्हिगुणिन्येवस्थि तःसन्गुणोगुणिनातद्गुणैर्वाप्रकाश्यताभित्यत्राह । नगुणेति । गुणिनिस्थितवान्गुणो गुणिनातस्यगुणैर्वानविषयीक्रियतेनप्रकाश्यते अहंकाराख्यगुणोज्ञानगुणेननप्रकाश्यत इत्यर्थः । कुतः कारणाद्गुणिनागुणोनप्रकाश्यतइत्यत्राह । नहीति । गुणस्याहंकारगु णस्यगुणिनआत्मनः सकाशाद्देशकृताभिदानास्त्यात्मनःसर्वगतत्वात्तथावस्तुकृताऽपि

भिदानास्तिविचार्यमाणेआत्मव्यतिरिक्तवस्त्वंतराभावाद्वस्तुनिबंधनोभेदोनास्तीत्यर्थः। भेदस्यधर्मिप्रतियोगिसापेक्षत्वाद् घटात्पटस्यभेदइतिधर्मिप्रतियोगिनोश्चभेदसापेक्षत्वाद न्योन्याश्रयादिदोषप्रसंगात्कस्यापिभेदोदुर्निरूपइतिभावः ॥ २३ ॥ ज्ञानगुणेनाहंकारो नप्रकाश्यतइत्यत्रहेतुमाह । नपरस्परमिति । अग्निगतोऽग्निगुणःपरस्परमऽन्योन्यंप्र काशाख्येनगुणेनउष्णगुणोवाउष्णगुणेनप्रकाशगुणोवाकदाचिदपिविषयत्वंनोपैति। य्र

नपरस्परमग्निगुणोग्निगतोविषयत्वमुपैतिकदाचिदपि।
नहिवन्हिरपिस्वगुणंस्वगतंविषयीकुरुतेस्वगुणेनभुवि २४
कणभुग्यमचीकृपदात्मगुणंगुणपूगमनित्यमनात्मगुणम्।
अनयैवदिशासनिशक्रियतांनहिनित्यमनित्यगुणेनगुणि २५

दिअग्निगतोग्निगुणः परस्परंप्रकाश्यप्रकाशकभावंनोपैति। तर्हिवन्हिस्वयमेवस्वगतेन गुणेनगुणांतरंप्रकाशयत्वित्यत्राह। नहीति। भुविभूमौवन्हिरपिस्वगतंगुणंस्वगतेन प्रकाशाख्येनगुणेननविषयीकुरुतेनप्रकाशयतिअदृष्टत्वात्तस्माद्गुणिनानगुणस्यवेद्यत्वं। अथवागुणिनोगुणैर्वावेद्यत्वंनसंभवतीत्यर्थः ॥ २४ ॥ अहंकारस्यात्मगुणत्वेतस्यात्म नाप्रकाश्यत्वायोगादहंकारआत्मगुणोनभवतीत्युक्तं।तत्रेदमाशंकते। बुद्धिसुखदुःखेच्छा

द्वेषप्रयत्नधर्माधर्माआत्मविशेषगुणाइतिकणादवचनात्कथमात्मनोनिर्गुणत्वंप्रतिपाद्यत इत्यत्राह । कणभुगिति । परमार्थतोऽनात्मगुणमनात्मनोबुद्धेर्गुणमनित्यंयावद्द्रव्यभाविनंयंगुणपूगंगुणसमूहंकणभुक्कणादआत्मगुणमचीक्लृपत् आत्मगुणत्वेनकल्पितवान्। सगुणपूगः अनयैवदिशासम्यक्निराक्रियतां । यथाहंकारस्यात्मगुणत्वेतस्यात्मनाप्रकाश्यत्वंनघटते गुणगुणिनोरत्यंतभेदाभावात्तथाबुद्ध्यादिरप्यात्मगुणश्चेत्तस्यात्मनाप्रकाश्यत्वंनघटतइत्यनयादिशानिराक्रियतामित्यर्थः । किंचबुद्ध्यादेरनित्यत्वादपिनित्या

वियतःप्रभवंप्रवदंतियतःश्रुतयोबहुशः खमनित्यमतः ।
उपमानमनित्यगुणंवियतोनहिनित्यमिहास्तिकणादकृते २६

त्मगुणत्वंनघटतइतिहेत्वंतरमाह । नहीति । नित्यमात्मवस्तुअनित्येनबुद्ध्यादिगुणेन गुणिनभवतीत्यर्थः ॥ २५ ॥ ननुनित्यस्याकाशस्यानित्येनशब्दगुणेनगुणित्वंदृष्टंतद्वदत्रापिभविष्यतीत्याशंक्याह । वियतइति । "तस्माद्वाएतस्मादात्मनआकाशः संभूतः। नाभ्याआसीदंतरिक्षं " इत्याद्याःश्रुतयो बहुशोबहुवारंवियतआकाशस्यप्रभवमुत्पत्तिंप्रवदंति यतोतःकारणात्खमाकाशमनित्यं अतःकारणादाकाशदृष्टांतेनात्मनःअनित्यगुणेनसंयोगाख्यगुणेनगुणित्वंनसाधयितुंशक्यमित्यर्थः । तर्हिआकाशव्यतिरिक्तंनि

त्यद्रव्यमात्मनोऽनित्यगुणेनगुणित्वे दृष्टांतभूतंवैशेषिकसमयेकिंचित्प्रसिद्धमस्तीत्याशं
क्यपरिहरति । उपमानमिति । इहकणादकृतेकणादसिद्धांतेवियतोऽन्यदनित्यगुणंक्षणि
कगुणंनित्यंनित्यद्रव्यंदृष्टांतभूतंनास्ति तस्मादात्मनोऽनित्यगुणेनगुणवत्त्वंनसंभवती
त्यर्थः ॥ २६ ॥ ननुयदिनित्यस्यानित्यगुणसंभवोनास्ति । तर्हिकथमात्ममनसोर्नभोमुस
लयोर्मूर्त्तामूर्त्तयोरेवसंयोगाख्योगुणःइतिचेन्मैवं तस्याप्रसिद्धेरित्याह । मनसेति ॥२७॥

मनसापुरुषःपुरुषेणमनोनभसामुसलंमुसलेननभः ।
नहियोगवियोगमुपैतिकुतोवयवित्वनिराकरणादमुतः २७
इहरज्जुघटादिहिसावयवंसमुपैतियुजामितरेतरतः ।
इतिदृष्टमतोन्यददृष्टमपिस्वयमूह्यमिदंनपरित्यजता २८

इहेति । सावयवंरज्जुघटादीतरेतरतःपरस्परयुजांयोगंसमुपैतीत्येतल्लोकेदृष्टंयतोऽतः
कारणादतोन्यददृष्टमपियद्वस्तुतत्रापिसावयवयोरेवसंयोगोभवत्येतत्स्वयमूह्यमिदंदृष्टमप
रित्यजताअविस्मृतवतापुरुषेणेत्यर्थः ॥ २८ ॥ ननुयदिदर्शनंप्रमाणंतर्हिसावयवनिरव
यवयोरपिनभोमुसलयोः संयोगदर्शनादत्रापिदर्शनंप्रमाणंभवतीत्याशंक्यनभसोऽतीन्द्रि
यत्वात्तत्समवायिनः संयोगस्यापितथात्वाद्दर्शनंप्रमाणंनभवेदित्याह । नहीति । साव

तो० यवंवस्तुविगतावयवैः विगतावयवंचसावयवैर्युजांनोपैतिइदमेवलोकेदृष्टंनतुसावयवनिर टी०
वयवयोः संयोगः कुत्रापिदृष्टः येनदर्शनंप्रमाणंस्यात् । अयंभावः । नभोमुसलयोःसंयो
१२ गःप्रत्यक्षोनभवतिसंयोगाश्रयस्यातींद्रियत्वेसतिसंयोगस्यापितथात्वात्वायुवनस्पतिसं
योगवदिति । तस्मान्मुसलनभसोः संयोगस्यातींद्रियत्वेद्रष्टुमशक्यत्वात्अत्रापिदर्शनंप्र
माणमितिपूर्ववादिनोक्तमतिचतुरमिति । यथोक्तन्यायेनसाधितमर्थमुपसंहरति । यतइति

नहिसावयवंविगतावयवैर्विगतावयवंचनसावयवैः ।
उपयातियुजामितिदृष्टमिदंयतएवमतःस्थितमुक्तमदः २९
नहिकल्पितभागसमागमनंविगतावयवस्यघटेतकुतः ।
वितथत्वमतिःसुदृढातुयतःपरिकल्पितवस्तुषुनित्यमतः ३०

। यतएवंयस्मादेवंसावयवैरेवसंयोगोदृष्टस्ततःकारणान्मदुक्तंस्थितं । आत्ममनसोर्नभो
मुसलयोर्वासंयोगविभागौनभवत इति यन्मयापूर्वमुक्तंतदिदंसुस्थितमित्यर्थः ॥ २९ ॥
ननुनिरवयवमप्युपचरितावयवैः संयोगमनुभविष्यतीतिचेन्मैवमित्याह । नहीति । वि १२
गतावयवस्यस्वतएवनिरवयवस्यवस्तुनः कल्पितभागसमागमनंकल्पितभागेनसमा
गमनंसंयोगोनघटेत । तत्कुतइत्यत्राह । वितथत्वमतिरिति । परिकल्पितवस्तुषुवित

थत्वमतिः मिथ्यात्वबुद्धिः सुदृढाशुक्तिरजतादौसम्यग्व्याप्ताअतः कारणात्कल्पितभाग समागमनंनघटतइत्यर्थः॥३०॥ किंचआत्मनोबुद्ध्यादिभिरनित्यैर्गुणैर्गुणित्वंब्रुवाणस्यवैशेषिकस्यानुमानस्यदृष्टांतापेक्षकत्वादेवंरूपस्यदृष्टांतस्यनित्यंनिर्गुणमेवाद्वितीयंब्रह्म ततोन्यत्सर्ववाचारंभणमनित्यमितिब्रुवंतंवेदांतवादिनंप्रतिदर्शयितुमशक्यत्वाच्च नित्यमनित्यगुणेनगुणिइत्यस्यपक्षस्यासंभवएवेत्याह । इहेतिश्लोकद्वयेन । इहवेदांतमतेतदर्थ

इहवेदशिरस्सुतदर्थविदःप्रवदंतिसमस्तजगत्प्रकृतिम् ।
परमात्मपदंदृशिमात्रवपुर्ध्रुवमेकमतोन्यदनित्यमिति ३१

विदोवेदांततात्पर्यज्ञा "एकमेवाद्वितीयं । नित्यंविभुंसर्वगतंसुसूक्ष्मं । ब्रह्मैवेदंसर्वं।आत्मैवेदंसर्वं।सर्वंखल्विदंब्रह्म।वाचारंभणंविकारोनामधेयंमृत्तिकेत्येवसत्य"मित्यादिषुवेदशिरस्सुपरमात्मपदमेववस्त्विति अतोन्यत् अनित्यमितिवदंति कीदृशंपरमात्मपदंसमस्तजगत्प्रकृतिं निखिलजगद्विवर्त्ताधिष्ठानंअतएवदृशिमात्रवपुः केवलज्ञप्तिविग्रहंअतएवैकंनानात्वरहितंध्रुवंसत्यंअतोऽन्यत्सर्वंजगदनित्यम् ॥ ३१ ॥

टी॰ अतएवपरस्यवैशेषिकस्यविनाशिगुणंवस्तुनित्यंकिंचिदप्युदाहरणंनास्ति यतएवमतः टी॰
कारणान्नित्यमनित्यगुणेनगुणिनभवतीतियन्मयापूर्वमुक्तंतदिदंसुस्थितंसुस्थिरमित्यर्थः
१३ ॥३२॥एवंप्रसंगादागतंकणादमतंनिरस्येदानीमहंकारस्यांतःकरणधर्मत्वमनुसंदधानस्त-
स्यात्मधर्मत्वमनुचितमित्याह।उपलभ्येति।अहंकरणमुपलभ्यंदृश्यंभवितुंक्षमतेदृशिरूप

अतएवनकिंचिदुदाहरणंध्रुवमस्तिपरस्यविनाशिगुणम्।
यतएवमतःस्थितमुक्तमदोनहिनित्यमनित्यगुणेनगुणि ३२
उपलभ्यमहंकरणंभवितुंक्षमतेदृशिरूपगुणोनयतः।
विषयाकृतिरंजितधीगुणवद्विषयत्वमहंकरणस्यततः ३३

मात्मवस्तुस्वयंप्रभत्वादुपलभ्यंनभवेदितियतःकारणाद्दृश्यस्याहंकारस्यदृगात्मगुणत्वंन १३
घटतेततोहंकरणस्यापिविषयाकृतिरंजितधीगुणवद्विषयत्वमेव ततआत्मगुणत्वंनसंभव
तिकिंत्वंऽतःकरणधर्मत्वमेवेत्यर्थः ॥ ३३ ॥

अहंकारस्यात्मगुणत्वनिराकरणपूर्वकंपरिशोधितस्यत्वंपदार्थस्यपरिशोधितेनतत्पदार्थे नैक्यलक्षणंवाक्यार्थंकथयति । विषयेति । विषयप्रकृतिंप्रतिपन्नवतींमतिवृत्तिंदृश्याकारांमतिवृत्तिमतेर्द्रष्ट्राकारपरिणामाहंकरणंचेत्येतदुभयंबुद्धिपरिणामंयःप्रत्यगात्माऽविकृतः सनपरिपश्यति । असौबुद्धिसाक्षीपुरुषः स्वयमेवपरमात्मसदुक्तिः परमात्मेत्युच्यते । “ नाऽन्योऽतोऽस्तिद्रष्टा । तत्त्वमसी ” त्यादिश्रुतेरित्यर्थः ॥ ३४ ॥ उक्तस

विषयप्रकृतिंप्रतिपन्नवतींमतिवृत्तिमहंकरणंचमतेः ।
उभयंपरिपश्यतियोऽविकृतःपरमात्मसदुक्तिरसौपुरुषः ३४
ननुदेहभृदेषकथंभवताऽभिहितःपरमात्मसदुक्तिरिति ।
नविरुद्धमवादिषमेतमहंश्रुतिरप्ययमुमर्थमुवाचयतः ३५

मन्वयेप्रत्यक्षादिप्रमाणांतरविरोधमाशंकते । नन्विति । एषदेहभृत्संसारित्वेनप्रतीयमानोजीवस्तद्विरुद्धः परमात्मेतिभवताकथमभिहितइति । प्रतीयमानस्यसंसारस्यअंतःकरणोपाधिनिबंधनत्वान्मैवमितिविरोधंपरिहरति । नेति । तत्त्वंपदार्थयोः किंचिज्ज्ञत्वसर्वज्ञत्वादिविरुद्धधर्मस्यमायातत्कार्यांतःकरणोपाधिनिबंधनत्वेनविरोधाभावात् । उभयत्रापिविशिष्टयोरेकत्वासंभवेपिजहदऽजहल्लक्षणयाविरुद्धांशप्रहाणेनाविरुद्धाद्वयसदान

तो० दप्रत्यग्बोधस्यत्वंपदलक्ष्यार्थस्य शुद्धसदानन्दाद्वयस्यबोधस्यतत्पदलक्ष्यार्थस्यचैकलक्ष टी०
णलक्षितत्वेनविरोधासंभवात् ॥३५॥ नकिंचिदपिविरुद्धमवादिषमित्यस्मिन्नर्थेश्रुतिंप्रमा
१४ णयतिअमतमिति। "अमतंमंत्रऽविज्ञातंविज्ञातृइत्यक्षरब्राह्मणं। नमतेर्मंतारंमन्वीथाइत्यु
षस्तब्राह्मणं। अमतोमंतेत्यंतर्यामिब्राह्मणं। तदेतद्ब्रह्मापूर्वमनपरमनंतरमबाह्ममयमात्मा
ब्रह्मेतिमधुब्राह्मणं। तत्त्वमसीतिछांदोग्यंच"।तदिहविवक्षितं।"इदंसर्वंयदयमात्मेतिमैत्रे
यीब्राह्मणं। यदेवेहतदमुत्रयदमुत्रतदन्विहमृत्योःसमृत्युमाप्नोतियइहनानेवपश्यतीतिकठ

अमतंनमतेरमतस्तदिदंयदऽमुत्रतदेवतुकश्चिदिति।
श्रुतिषुप्रतिपादितमस्यदृशेःपरमात्मपदत्वमभूषुभृशम् ३६

वल्ली। यद्वाचाऽनभ्युदितंयेनवागऽभ्युद्यतेतदेवब्रह्मत्वंविद्धिनेदंयदिदमुपासतइतितलव
कारः।कश्चिद्धीरः प्रत्यगात्मानमैक्षदावृत्तचक्षुरमृतत्वमिच्छन्इतिकठवल्ली"। तथाचश्रु
त्यंतरम्। " अंतर्याम्यमृतः। सयश्चायंपुरुषेयश्चासावादित्येसएकः। तत्त्वमसि। अहं
ब्रह्मास्मि। अयमात्माब्रह्म। प्रज्ञानंब्रह्म। ब्रह्मैवेदममृतंपुरस्ताद्ब्रह्मपश्चाद्ब्रह्मदक्षिणतश्चो १४
त्तरेणअधश्चोर्ध्वंचप्रसृतंब्रह्मैवेदंविश्वमिदंवरिष्ठम्। आत्मावाइदमेकएवाग्रआसीन्नान्य
त्किंचनमिषत्। ब्रह्मवाइदमग्रआसीत्तदात्मानमेवावेत्अहंब्रह्मास्मीतितस्माच्चत्सर्वमभ

वत् । योऽसौपुरुषःसोऽहमस्मि । अन्यदेवतद्विदितादथोअविदितादऽधि । अन्यत्रधर्मा दन्यत्राधर्मादन्यत्रास्मात्कृताकृतात् अन्यत्रभूताच्चभव्याच्चयत्तत्पश्यसितद्वद । अशब्दम स्पर्शमरूपमव्ययंतथारसंनित्यमगंधवच्चयत् । अनाद्यनंतंमहतःपरंध्रुवंनिचाय्यतंमृत्युमु खात्प्रमुच्यते । यत्तदद्रेश्यमग्राह्यमगोत्रमवर्णमचक्षुःश्रोत्रंतदपाणिपादं नित्यंविभुंस र्वगतंसुसूक्ष्मम् । एतद्वैतदक्षरंगार्गिब्राह्मणाअभिवदंत्यस्थूलमनण्वऱ्हस्वमदीर्घमलो हितमस्नेहमच्छायमतमोऽवाय्वनाकाशमसंगमरसमगंधमचक्षुष्कमश्रोत्रमवागमनोऽतेज

यदनदिभ्युतंवदनेनसदानयनेनचपश्यतियन्नसदा ।
श्रवणेनचयन्नशृणोतिसदामनसापिचयन्मनुतेनसदा ३७

स्कमप्राणमसुखममात्रमनंतरमबाह्यंनतदश्नातिकिंचन नतदश्नातिकश्चन । ब्रह्मैवस न्ब्रह्माप्येति । ब्रह्मवेदब्रह्मैवभवति " इत्यादिअमूषुश्रुतिषुअस्यदृशेर्बुद्धितद्वृत्तिसा क्षिणःप्रत्यग्बोधस्यपरमात्मपदत्वंसुखैकतानकूटस्थज्ञप्तिरूपत्वंभृशंतात्पर्येणप्रतिपादितं यस्मात्तस्मात्त्वंपदार्थयोस्तादात्म्येकश्चिद्विरोधोनास्तीत्यर्थः ॥ ३६ ॥ " तदेवब्रह्म त्वंविद्धी " त्यादितलवकारश्रुतिंप्रकटयतिसार्द्धश्लोकद्वयेन । तत्र । " यद्वाचानभ्यु दितं । यच्चक्षुषानपश्यति । यच्छ्रोत्रेणनशृणोति । यत्प्राणेननप्राणिति । यन्मनसान

टी० मनुत " इतीमंभागंविवृणोति । यदनभ्युदितमिति । सदावदनेनवागिंद्रियेणयदात्मत टी०
त्त्वमनभ्युदितंसाक्षादनभिहितं । सदानयनेनचक्षुरिंद्रियेणयत्तत्त्वंनपश्यतिजनः ।
१९ सदाश्रवणेनश्रोत्रेंद्रियेणयन्नशृणोति । सदामनसाअंतःकरणेनापियत्तत्वंनमनुते । रूपा
दिराहित्यादुभयाकारकरणेनापितदात्मत्वंनप्रकाश्यतेस्वयंप्रभत्वादित्यर्थः । तर्हिंशास्त्रो
पदेशानर्थक्यमितिनमंतव्यं । अविवेकादात्मन्यारोपिताऽतद्धर्मनिरसनेनात्मनोनित्य
मुक्तत्वप्रतिपादकत्वादितिभावः ॥ ३७ ॥ " येनवागभ्युद्यते । येनचक्षूंषिपश्यति ।

वदनंनयनंचतथाश्रवणंमनएवचयेनमतंसततम् ।
अवगच्छतदेवपदंपरमंत्वमितिश्रुतिरीक्षितुरुक्तवती ३८

येनश्रोत्रमिदंश्रुतम् । येनाहुर्मनोमतम् । येनप्राणःप्रणीयते " इतीमंभागंविवृणोति ।
वदनमिति । सततंवदनंवागिंद्रियंनयनंचक्षुरिंद्रियंतथाश्रवणंश्रोत्रेंद्रियंमनएवचचकारा
त्तत्परिणामश्चमतंप्रकाशितंजडस्वभावंवागादिकरणंचिद्रूपेणात्मनानुगृहीतमेव स्वस्व
विषयेप्रवर्तितुंक्षममित्यर्थः । "तदेवब्रह्मत्वंविद्धि" इतीमंभागंविवृणोति । अवगच्छेति । १९
त्वंतदेवपरमंपदमात्मत्वेनावगच्छेतीत्थंप्रकारेणश्रुतिरीक्षितुर्द्रष्टुमिच्छोरधिकारिणःपु
रुषस्यात्मतत्वमुक्तवतीउपदिष्टवतीत्यर्थः ॥ ३८ ॥

एवंपरमात्मपदत्वेतत्प्रतिपादिकेयंश्रुतिश्चाल्पकणोक्तिरीषत्प्रमाणत्वेनाभिहिता प्रदर्शिता । अमतंनमतेरमतस्तदिदमित्यल्पमल्पकणतोलेशतउक्तेत्यल्पकणोक्तिस्तथाप्रदर्शितेत्यर्थः । एवंतलवकारश्रुतिंप्रपंचयित्वेदानींछांदोग्यश्रुतिंप्रपंचयति । अणिमादिगुणमिति । " सयएषोणिमैतदात्म्यमिदंसर्वंतत्सत्यंसआत्मातत्त्वमसिश्वेतकेतो " इत्यादिश्रुतिप्रसिद्धमणिमादिगुणकंसूक्ष्मत्वसर्वगतत्वस्वयंप्रभत्वादिगुणकंसदितिप्रक्

परमात्मपदत्वइयंचमयाश्रुतिरल्पकणोक्तिरिहाभिहिता ।
अणिमादिगुणंसदितिप्रकृतंतदसित्वमितिश्रुतिरभ्यवदत् ३९
नभसोवयवोविकृतिश्चयथाघटिकादिनभोनभवेत्तुतथा ।
परमात्मनएषनचावयवोविकृतिश्चशरीरभृदित्यमृषा ४०

तं " सदेवसौम्येदमग्रआसीदेकमेवाद्वितीयंतदैक्षततत्तेजोसृजते " त्यादिनानिखिलजगत्कारणत्वेनप्रकृतंप्रस्तुतंयद्ब्रह्मतदेवत्वमसीतिश्रुतिरेकत्वमभ्यवदत्उपदिष्टवती " अनेनजीवेनात्मनानुप्रविश्यनामरूपेव्याकरवाणी " तिप्रवेशश्रवणात्सद्रूपंब्रह्मैवात्मेत्यर्थः ३९ श्रुतेःस्वतःप्रामाण्यात्तदवष्टंभेनमयाप्रत्यगात्मनोब्रह्मत्वमभ्यधायि । तत्रेदमाशंक्यते । उक्तश्रुतिवृंदस्यात्यंताभेदेतात्पर्यंनास्तिकिंतुअंशांशिभावगमकत्वंप्रकृतिविकृतिभावग

तो० मकत्वंचेतितत्राह। नभसइति। घटिकादिनभोघटाद्याकाशःनभसोऽनवच्छिन्नाकाशस्य टी०
अवयवोविकृतिश्चयथानभवेत्तथाएषशरीरभृदपिजीवपदार्थोपि परमात्मनोवयवोविकृति
१६ श्चनभवेदित्येषाबुद्धिर्मृषानभवेत्किंतुयथार्थेत्यर्थः ॥४०॥ यदिजीवपरयोरंशांशित्वादिल
क्षणःकियानपिभेदोनास्तितर्हिजीवइतिनामभेदःकथमित्याशंक्याह । करकादीति ।
एकस्यापिवियतःकरकादिनिमित्तकमेवघटाद्युपाधिनिबंधनमेवयथाकरकांबरमितिना

करकादिनिमित्तकमेवयथाकरकांबरनामभवेद्वियतः।
परमात्मदृशेरपिनामतथापुरहेतुकमेवतुजीवइति ४१
जनितंवियदग्रणियेनजगत्परमात्मसदक्षरनामभृता।
प्रविवेशसएवजगत्स्वकृतंखमिवेहघटंघटसृष्टिमनु ४२

मभवेत्तथापरमात्मदृशेरपिदृग्रूपस्यपरमात्मनोपिपुरहेतुकमेव शरीरहेतुकमेवजीवइति
नामभेदोभवेत्नवस्तुतोभेदइत्यर्थः ॥ ४१ ॥ किंचाविकृतस्यैवब्रह्मणःप्रवेशश्रवणाच्चन
विकारोऽवयवोवाजीवइत्याह । जनितमिति । परमात्मसदक्षरनामभृतापरमात्मेति १६
सदित्यक्षरमितिचनामबिभर्तीतिपरमात्मसदक्षरनामभृत्तेनपरमात्मसदक्षरनामभृताये
नवियदग्रणिआकाशादिकंजगज्जनितंसृष्टं सपरमात्मैवस्वकृतंस्वमाययानिर्मितंजगज्जी

वात्मनाप्रविवेश प्राविशत् । निरंशस्यपरमात्मनः कथंप्रवेशइत्यत्राह । खमिति । घटसृष्टिमनुयथाखमाकाशंघटंप्रविशतितद्वदित्यर्थः। निरवयवस्यसर्वगतस्यात्मनोबुद्ध्यादावभिव्यक्तिमात्रमेवात्मनःप्रवेशोनतुदेवदत्तादेर्गृहादिप्रवेशवदितिभावः ॥ ४२ ॥ एवं तावत्। " तत्सृष्ट्वासदेवानुप्राविशत् । सएषइहप्रविष्टआनखाग्रेभ्यः । अंतःप्रविष्टः शास्ताजनाना " मितिप्रवेशवाक्याच्चतुर्विधेषुदेहेष्वंतः करणसाक्षितयाप्रविष्टस्यपरमात्मनएवजीवइतिनामभवेद्यस्मात्तस्माज्जीवःपरमात्मनोंऽशोविकारश्चनभवेदित्युक्तमिदा

उदपद्यतखप्रमुखंहिजगत्परमात्मनइत्यपियाःश्रुतयः ।
अवधार्यतआभिरभेदमतिःपरमात्मसतत्वसमर्पणतः ४३

नीमस्मिन्नर्थेसृष्टिवाक्यमपिप्रमाणमित्याह । उदिति । परमात्मनः सकाशात्खप्रमुखं जगदुदपद्यतइत्यपियाःसृष्टिश्रुतयः। "एतस्माज्जायतेप्राणोमनः सर्वेंद्रियाणिच। खंवायुर्ज्योतिरापश्चपृथिवीविश्वस्यधारिणी। तस्माद्वाएतस्मादात्मनआकाशःसंभूत" इत्यादिश्रुतिभिरप्यभेदमतिरेवावधार्यते। कथमवधार्यतइत्यत्राह। परमात्मसतत्वसमर्पणतइति। परमात्मकार्यस्यजगतस्तत्प्रविष्टस्यजीवस्यापिपरमात्मसतत्वेनसमर्पणतःपरमात्मतावन्मात्रप्रतिपादनेनअभेदमतिरेवावधार्यतेप्रकाश्यते। " सर्वंखल्विदंब्रह्म। वाचारंभणं

टी० विकारोनामधेयंमृत्तिकेत्येवसत्यं । नान्योऽतोऽस्तिद्रष्टा । ” इत्यादिश्रुतिभिरित्यर्थः टी०
॥ ४३ ॥ ननुसृष्टिवाक्यंसृष्टिप्रतिपादनपरमेवनाभेदप्रतिपादनपरमपिएकस्यवाक्य
१७ स्यनानार्थतायाअन्याय्यत्वादित्याशंक्यविपक्षेदूषणमाह । यदीति । वचनंसृष्टिवाक्यं
सृष्टिविधानपरंयदितर्हितद्वचनंफलशून्यमनर्थकमेवभवेत् । सृष्टिपरत्वेकथंफलशून्य
त्वमित्यत्राह । जगदित्थमिति । धातुर्विधातुःपरमेश्वराज्जगदित्थमजायतेतिश्रवणमा

यदिसृष्टिविधानपरंवचनंफलशून्यमनर्थकमेवभवेत् ।
जगदित्थमजायतधातुरितिश्रवणंपुरुषस्यफलायनहि ४४

त्रंश्रोतुःपुरुषस्यफलायआत्यंतिकदुःखनिवृत्तयेनभवेत्हियस्मादेवंतस्मात्सृष्टिप्रतिपाद
नपरत्वेअशेषानर्थनिवृत्तिलक्षणफलाभावादानर्थक्यंप्रसज्येत । “ फलवत्सन्निधावफलं
तदंगमिति ” न्यायात्सृष्टिवाक्यस्यचस्वतःफलवत्वाश्रवणादेकत्वप्रतिपादकवाक्य १७
स्य । “ तरतिशोकमात्मवित् । ब्रह्मविदाप्नोतिपरं । नबिभेतिकुतश्चने ” तिफलवत्व
श्रवणात्सृष्टिवाक्यमपितत्त्वमसिवाक्यशेषभूतंचेत्फलवत्स्यादित्यर्थः ॥ ४४ ॥

इतश्चसृष्टिवाक्यस्यसृष्टिपरत्वमयुक्तमित्याह । अनृतत्वमिति । विकृतेर्विकारस्यअसकृद्बहुवारमनृतत्वमवादिमिथ्यात्वमुक्तं । किंचसदेवसत्यमितिनिरधारिनिर्धारितं । अत्र प्रमाणमाह । श्रुतिभिरिति । वाचारंभणंविकारोनामधेयमित्यारभ्यतत्सत्यंसआत्मातत्त्वमसीत्यादिश्रुतिभिर्बहुधाबहुप्रकारेणदृष्टांतेनकार्यस्यजगतोऽनित्यत्वंकारणस्यब्रह्मणः सत्यत्वंनिर्धारितंतस्माज्जगतोजन्मनविधेयमित्येतदवगतमस्माभिरित्यर्थः ॥ ४५ ॥

अनृतत्वमवाद्यसकृद्विकृतेर्निरधारिसदेवतुसत्यमिति ।
श्रुतिभिर्बहुधैतदतोवगतंजगतोनहिजन्मविधेयमिति ४५
नचतत्त्वमसीत्यसकृद्वचनंजगतोजनिमात्रविधौघटते ।
परमात्मपदानुमतिंतुयदाजनयेत्पुरुषस्यतदाघटते ४६

सृष्टिवाक्यस्यमिथ्याभूतसृष्टिपरत्वमयुक्तंकिंतुएकत्वपरत्वमित्युक्तं । इदानींतत्त्वमसिवाक्यस्यसृष्टिपरत्वंकस्मान्नभवेदित्यत्राह । नचेति । जगतोजनिमात्रविधौतत्त्वमसिवाक्यस्यजन्ममात्रप्रतिपादनपरत्वेपिफलवज्ज्ञानस्यजनकत्वाभावात्तत्त्वमसीत्यसकृद्वचनं पुनःपुनरसकृदभ्यासोनघटतेअविवक्षितार्थस्यासकृदभ्यासासंभवात् । अयंभावः।"संभवत्येकवाक्यत्वेवाक्यभेदोहिनेष्यत" इतिन्यायात्सृष्टिवाक्यस्यमहावाक्येनैकवाक्यत्वेसं

तो० भवतिसतितद्विपर्यासेनमहावाक्यस्यसृष्टिवाक्यशेषत्वंनघटतेनैरर्थक्यप्रसंगादिति । न टी०
नुतत्त्वमसिवाक्यस्यसृष्टिपरत्वंयथानघटतेतथासृष्टिवाक्यस्यतत्त्वमसिवाक्यशेषत्वमपि
१८ नघटतेइत्यत्राह । परमात्मेति । पुरुषस्यप्रत्यगात्मनःपरमात्मपदानुमतिंब्रह्मत्वबु
द्धिंयदाजनयेत्महावाक्यं । तदावाक्यजनितज्ञानस्यमोक्षफलत्वात्तच्छेषतयासृष्टिवा
क्यमपिघटतेविपरीतंचेन्नघटेतेत्यर्थः ॥ ४६ ॥ " यतोवाइमानिभूतानिजायंतेयेन
जातानिजीवंतियत्प्रयंत्यभिसंविशंति । तत्सृष्टातदेवानुप्राविशत् । यआत्मनितिष्ठन्

स्थिरजंगमदेहधियांचरितंपरिपश्यतियोऽविकृतःपुरुषः ।
परमात्मसदुक्तिरसावितियत्फणितंतदधिष्ठियमित्थमहम् ४७

आत्मानमंतरोयमयती " त्यादिसृष्टिस्थितिप्रलयप्रवेशनियमादेषांपंचविधार्थवादवा
क्यानामभेदएवतात्पर्यमितिदर्शयित्वेदानीमविरोधंनिगमयति । स्थिरेति । स्थिरजं
गमदेहधियांचरितंजीवात्मनांयावद्बुद्धिवृत्तयस्तायःपुरुषोऽविकृतःसन्परिपश्यति । अ १८
सौपुरुषःस्वयमेवपरमात्मसदुक्तिरितियत्पूर्वंमयाफणितंतदित्थंप्रकारेणाहमधिष्ठियंप्रमा
णविरोधपरिहारेणप्रतिष्ठापितवानस्मीत्यर्थः ॥ ४७ ॥

यथातत्त्वमसिवाक्यंजीवब्रह्मणोरंशांशित्वलक्षणमीषद्भेदमपिनसहतेतथामकरोदकवद
त्यंतभेदंसुतरामेवनसहतइत्याह। पृथगिति। यदामतिविद्बुद्धिसाक्षीमकरोदकवत्मत्स्यो
दकयोरिवअक्षरतःब्रह्मणःसकाशात्पृथगेवभिन्नएव । नतुघटांबरवत् यथाघटाकाशस्य
महाकाशादुपाधिकृतोभेदःयदानांगीक्रियते।तदातत्त्वमसीतिवचनंकथंनविरोत्स्यतिर्जी
वपरयोर्मत्स्योदकवत्परमार्थभेदांगीकारेतत्त्वमसिवाक्यविरोधःस्यादेवेत्यर्थः ॥ ४८ ॥

पृथगेवयदाऽक्षरतोमतिविन्मकरोदकवन्नघटांबरवत् ।
नविरोत्स्यतितत्त्वमसीतितदावचनंकथमेषतइत्यपिच ४८
नतुवस्तुसतत्त्वविबोधनकृद्धिनिवर्त्तयदप्रतिबोधमिदम् ।
सदुपासनकर्मविधानपरंयतएवमतोनविरोत्स्यतिमे ४९

ननुवस्तुपरत्वेसतिभेदंनसहतेतत्त्वमस्यादिवाक्यं तस्यवस्तुपरत्वंनास्तिकिंतूपासनापर
त्वमित्याशंकतेपूर्ववादी। नत्विति। अप्रबोधमज्ञानंविनिवर्त्तयदिदंतत्त्वमस्यादिवाक्यं
नवस्तुसतत्त्वविबोधनकृत् नतुवस्तुस्वरूपप्रतिपादनपरम्। तर्हिकिंपरमित्यत्राह। सदुपा
सनकर्मविधानपरं । अतःकारणात्तत्त्वमस्यादिवाक्यंनविरोत्स्यतिवाक्यस्योपासनावि
धानपरत्वादखंडैकरसवस्तुपरत्वाभावात्तद्वाक्यमस्मन्मतंप्रतिक्षेप्तुंनक्षमतेइतिभावः॥४९

टी० वाक्यस्योपासनाविधिपरत्वंदृष्टांतेनसाधयति । मनइति । "मनोब्रह्मेत्युपासीत । आदि टी०
त्योब्रह्मेत्युपासीत । आकाशोब्रह्मेत्युपासीत । अन्नंब्रह्मेत्युपासीते"त्यादिश्रुत्यामनआदि
१९ षुकारणदृष्टिविधिःमनआदित्यादौकारणब्रह्मोपास्तिर्विधीयतेतथाचप्रतिमासुभगवल्लां
छनलांछितासुस्वमतिमनपोह्यअधिष्ठानबुद्धिमपरित्यज्यदेवधियांकरणंदेवत्वबुद्ध्यारो
पणं।तद्वदत्रापिबुद्धिस्त्वमसीतिवचनात्तत्वमसिवाक्येनइहत्वंपदार्थभूतेजीवेजीवत्वमपरि

मनआदिषुकारणदृष्टिविधिःप्रतिमासुचदेवधियांकरणम् ।
स्वमतिमनपोह्ययथातुतथात्वमसीहसदात्ममतिर्वचनात् ५०
अथवात्वमितिध्वनिवाच्यमिदंसदसीतिवदेद्वचनंगुणतः ।
विभयंपुरुषंप्रवदंतियथामृगराडयमीश्वरगुप्तइति ५१

त्यज्यसदात्ममतिर्विधीयतेसद्रूपब्रह्मदृष्टिर्विधीयते । एकत्वपरत्वेप्रमाणांतरविरोधात्सद
हमस्मीतिचेतोधारणमेवविधीयतइत्यर्थः ॥ ५० ॥ तत्त्वमसिवाक्यमुपासनाविधिपर
मित्येकंपक्षंप्रदर्श्य इदानींगुणवादपरमथवास्तुतिपरमथवाविपरीतबोधकमितिपक्षांतरा १९
ण्युदाहरतिपूर्ववादीश्लोकद्वयेन । अथवेति । इदंतत्त्वमसीतिवचनंत्वमितिध्वनिवाच्यंजी
वंगुणतोगुणवादेनसदसीतिवदेत् । गुणवादपरत्वेदृष्टांतमाह । विभयमिति । विभयं

निर्भयंपुरुषंदृष्ट्वाअयमीश्वरशुष्मोमृगराडयंदेवदत्तःसिंहइतिभवदंतितद्वदित्यर्थः ॥ ५१ ॥
स्तुतिपरत्वंदर्शयति । यदीति । यथादातारंपुरुषंमघवानिंद्रोसिविष्णुरसीतिस्तुवंतिया
चकास्तथात्रापितंस्तुतयेस्तुत्यर्थंजीवंस्तोतुंसदसीतिवदेत्वाक्यमित्यर्थः । विपरीतबो
धकत्वंदर्शयति । त्वमिति । अथवातत्त्वमसीतिवचनंसतःसद्रूपस्यब्रह्मणस्त्वमितिध्वनि
वाच्यसतत्वकतामेवत्वंपदवाच्यजीवात्मकतामेववदेत्ब्रह्मणोजीवत्वमेवबोधयेद्वाक्यमि

यदिवास्तुतयेसदसीतिवदेन्मघवानसिविष्णुरसीतियथा ।
त्वमितिश्रुतिवाच्यसतत्वकतामथवासतएववदेद्वचनम् ५२
यदितत्त्वमितिध्वनिनाभिहितःपरमात्मसतत्वकएवसदा ।
किमितिस्वकमेषनरूपमवेत्प्रतिबोध्यतएवयतोवचनैः ५३

त्यर्थः ॥५२॥ ननुकिमनयाक्लिष्टकल्पनयास्वारसिकंजीवस्यब्रह्मत्वमेवकिमितिनबोधये
द्वाक्यमित्यत्राह । यदीति । तत्त्वमसिवाक्येत्वमितिध्वनिनाभिहितोजीवःसदापरमात्म
सतत्वकएवयदि । तर्हिएषजीवःस्वरूपंकिमितिनाऽवेत्स्वस्यस्वाभाविकंब्रह्मत्वंकिंन
जानातिनतुस्वारसिकंब्रह्मत्वंकिंतुवचनैःप्रतिबोध्यतएवेतियतस्ततःकारणादस्यब्रह्मत्वं
स्वारसिकंनभवतीत्यर्थः ॥ ५३ ॥

तो० उक्तमर्थंनिगमयतिपूर्ववादी ।अतइति । अतएववाक्यस्योपासनापरत्वादेवतत्त्वमसी टी०
तिवचनंजीवस्यसदात्मकतांनवदेत्त्ब्रह्मत्वंनबोधयेत् । हियस्मादेवंतस्मादतोन्यदपी
२० दृशंयद्वचनंमहावाक्यंतदप्यनयैवदिशाप्रथयेदुन्नयेत्इत्यर्थः ॥ ५४ ॥ तत्त्वमसिवा
क्यस्योपासनावाक्यवैलक्षण्याद्वस्तुपरत्वमेवेतिसाधनायाहसिद्धांती । त्वदिति । त

अतएवहिजीवसदात्मकतांनहितत्त्वमसीतिवदेद्वचनम् ।
यदपीदृशमन्यदतोवचनंतदपिप्रथयेदनयैवदिशा ५४
त्वदुदाहृतवाक्यविलक्षणतावचनस्यहितत्त्वमसीतियतः ।
अतएवनदृष्टिविधानपरंसतएवसदात्मकतागमकम् ५५

त्त्वमसीतिवचनस्यत्वदुदाहृतवाक्यविलक्षणता त्वयोदाहृतमनोब्रह्मेत्यादिवाक्याद्विल
क्षणतास्तियतस्ततःकारणादिदंवचनंदृष्टिविधानपरंउपासनाविधिपरंनभवेत् । किंतर्हि २०
सतएवसदात्मकतागमकंजीवात्मनाप्रविष्टस्यसतएवब्रह्मणएवसदात्मकतागमकंब्रह्मत्व
बोधकमित्यर्थः ॥ ५५ ॥

तत्त्वमसिवाक्यस्योपासनावाक्याद्वैलक्षण्यंसाधयति । इतीति । इतिशब्दशिरस्कपदो
क्तमतिर्विहितामनआदिषुमनआदित्यादिषुतैर्वचनैर्मनोब्रह्मेत्यादिभिर्वाक्यैर्विहिता । इ
हवचनेतुतथाविधानंनास्तिअस्मिंस्तत्त्वमसिवाक्येतथाविधेतिशब्दशिरस्कपदेनउक्तदृ
ष्टिविधानंनास्तीतियस्मात्तस्मादतोवचनान्मनोब्रह्मेत्यादिवाक्यात्एतत्तत्त्वमसिवा
क्यंसुविलक्षणंसुतरांविलक्षणमित्यर्थः ॥ ५६ ॥ यद्युपासनावाक्यवैलक्षण्यात्तत्त्वमसि

इतिशब्दशिरस्कपदोक्तमतिर्विहितामनआदिषुतैर्वचनैः ।
नविधानमिहास्तितथावचनेसुविलक्षणमेतदतोवचनात् ५६
मनसोवियतःसवितृप्रभृतेःप्रवदंतिनतानिसदात्मकताम् ।
मनआदिहिमुख्यमुपास्यतयाप्रवदंतियतोऽक्षरदृष्टियुतम् ५७

वाक्यंवस्तुनिष्ठंतर्हिमनोब्रह्मेत्यादीन्यपिवस्तुनिष्ठान्येवेत्यत्राह । मनसइति । सवितृ
प्रभृतेःसवितारमारभ्यमनसोवियतश्चतानिमनोब्रह्मेत्यादीनिसदात्मकतांसद्रूपब्रह्मात्मक
तांनप्रवदंतिमनआदेर्ब्रह्मात्मकतांनप्रवदंतिनबोधयंति । तर्हिकिंकुर्वंतीत्यत्राह । म
नआदीति । मुख्यतयामनआदित्यादिकमक्षरदृष्टियुतंउपास्यतयाप्रवदंतिफलांतरमु
द्दिश्येत्यर्थः ॥ ५७ ॥

टी० ननुब्रह्ममनसोःप्रकृतिविकृतिभावान्मृत्करकयोरिवतादात्म्योपदेशोवस्तुपरएवकस्मान्न टी०
भवतीत्याशंक्याह । करकइति । यथाकरकःघटादिकंकार्यंस्वकारणान्मृदःसकाशा
२१ त्पृथङ्नास्ति । तथामनआदित्यादिकमपिकारणभूतात्सतोब्रह्मणःसकाशात्पृथग्व्यतिरि
क्ततयानास्तीत्येवंवस्तुसतत्वकतातुवस्तुपरतातुयदात्वयाऽभ्युपगम्यते । तदामनोब्र
ह्मेत्युपासीतेत्यस्मिन्वाक्येविधिशब्दश्चेतिशब्दश्चवृथाभवेत् । तस्मान्मनोब्रह्मेत्यादि

करकोनमृदःपृथगस्तियथामनआदिसतोस्तितथानपृथक् ।
इतिवस्तुसतत्वकतातुयदाविधिशब्दइतिश्चतदातुवृथा ५८
मनआदिसमानविभक्तितयाविधिशब्दमितिंचविहाययदि ।
जनकेनसतासहयोगमियादनृतंतदितिस्फुटमुक्तमभूत् ५९

वाक्यस्यवस्तुपरत्वमयुक्तंकिंतूपासनापरत्वमेवेत्यर्थः ॥ ५८ ॥ ननुविधिशब्दमितिश
ब्दंचविहायमनोब्रह्मेत्यादिपदद्वयंसमानविभक्तितयासामानाधिकरण्यंगमिष्यतिततश्चव
स्तुपरमेवेतितत्राह । मनइति । समानविभक्तितयाएकविभक्तिकतयामनआदित्या २१
दिकंविधिशब्दमितिशब्दंचविहायजनकेनसतास्वकारणेनब्रह्मणासहयोगमियात्सामा
नाधिकरण्यंगच्छेद्यदि । तर्हितन्मनआदिअनृतमसत्यमितिस्फुटंत्वयोक्तमभूत्इदानीं

मनआदिजगन्मिथ्येतितवसिद्धांतःस्यात्तदयुक्तंतवापसिद्धांतप्रसंगादित्यर्थः । जडाज
डयोर्वास्तवतादात्म्यायोगादितिभावः ॥ ५९ ॥ ननुब्रह्मसामानाधिकरण्येयदिम
नआदेरनृतत्वंभवेत् । तर्हिजीवस्यापितत्त्वमसिवाक्येब्रह्मसामानाधिकरण्यश्रवणाद
नृतत्वंकथंनभवेदितिपूर्वपक्षीचोदयति । नन्विति । जीवसतोरपितत्त्वमित्येकविभ
क्त्यभिधानंअभिन्नविभक्त्यभिधानंस्फुटंप्रतीयतेततःकारणादविभक्तविभक्तियुजःअभिन्न

ननुजीवसतोरपितत्त्वमितिस्फुटमेकविभक्त्यभिधानमिदम् ।
कथमस्यशरीरभृतोऽनृततानभवेदविभक्तविभक्तियुजः ६०
प्रकृतेरभिधानपदेनयथाविकृतेरभिधानमुपैतियुजाम् ।
अनृतत्वमतिस्तुतदाविकृतौमृदयंघटइत्यभिधासुयथा ६१

विभक्तियुक्तस्यास्यशरीरभृतोजीवस्यमनआदिवदनृतताकथंनभवेत् मिथ्यात्वंभवत्येवत
स्यजीवस्यानृतत्वेतस्याविक्रियत्वब्रह्मात्मकत्वंश्रुतिसिद्धंनसेत्स्यतीत्यर्थः ॥ ६० ॥
नब्रह्मसामानाधिकरण्यमनृतत्वप्रयोजकमित्याहसिद्धांती । प्रकृतेरिति । यथाप्रकृतेर
भिधानपदेनकारणबोधकपदेनविकृतेरभिधानंकार्यवाचकंपदंयुजामुपैतिसामानाधिकर
ण्यंप्राप्नोतितदाविकृतावनृतत्वमतिर्भवतिकार्येमिथ्यात्वबुद्धिर्भवति । तत्रदृष्टांतमाह

। मृदयंघटइत्यभिधासुयथेति । मृदयंघटस्तंतुरयंपटःकनकमिदंरुचकमितिकार्यकारणपदयोःसामानाधिकरण्येकार्येऽनृतत्वमतिर्भवति । तद्वदत्रापियदिजीवपरयोःकार्यकारणभावःतर्हिअनृतत्वंभवेदेवनतुतदस्तिइतिसिद्धांतिनोऽभिप्रायः ॥ ६१ ॥ ननुकार्यकारणयोःसामानाधिकरण्येकार्येऽनृतत्वमतिर्भवतुमनआदेस्तुसृष्टिप्रकरणेकार्यत्वाश्रवणादनृतत्वंनभवेदित्याशंक्य । मैवंतवबाधिर्यादित्याहसिद्धांती । विकृतत्वमि

विकृतित्वमवादिमनःप्रभृतेर्बहुशःश्रुतिषुप्रकृतेस्तुसतः ।
अतएवसमानविभक्तितयामनआदिसुवेद्यमसत्यमिति ६२

ति । "एतस्माज्जायतेप्राणोमनःसर्वेंद्रियाणिच । अन्नमशितंत्रेधाभिधीयतेतस्ययःस्थविष्ठोधातुस्तत्पुरीषंभवतियोमध्यमस्तन्मांसंयोणिष्ठस्तन्मन" इत्यादिश्रुतिषु । मनःप्रभृतेर्मनःप्रमुखस्यजगतोबहुशःबहुवारंसतःप्रकृतेर्विकृतित्वमवादिमनसःसद्रूपब्रह्मकार्यत्वमभाणि। यतएवमतःकारणात्समानविभक्तितयामनआद्यसत्यमितिसुवेद्यंमनआदेःकार्यत्वश्रवणात्ब्रह्मसामानाधिकरण्येमनआद्यनृतंभवेदित्यर्थः ॥ ६२ ॥

तर्हिजीवस्यापिमनआदिवद्ब्रह्मकार्यत्वश्रवणादनृतत्वंकुतोनभवेत् । "यथाग्नेःक्षुद्रा विस्फुलिंगाव्युच्चरंत्यवेमेवास्मादात्मनःसर्वेप्राणाःसर्वेलोकाःसर्वेदेवाःसर्वेवेदाःसर्वाणि भूतानिसर्वएतआत्मनोव्युच्चरंती " तिजीवोत्पत्तिश्रवणादित्याशंक्य । जीवस्यस्वरूपोत्पत्तिर्नभवतिकिंतुविशिष्टोत्पत्तिरेवेत्यभिप्रायेणाहसिद्धांती।जनीति । अस्यशरीरभृतःशरीरोपाधिकस्यजीवात्मनःजनकेनसतानिखिलजगत्कारणेनब्रह्मणाजनितत्वमुत्पा

जनितत्वमवादिनहिश्रुतिभिर्जनकेनसतास्यशरीरभृतः ।
मनआदिविकारविलक्षणतांप्रतियंतिशरीरभृतस्तुततः ६३
यदजीजनदंबरपूर्वमिदंजगदक्षरमीक्षणविग्रहकम् ।
प्रविवेशतदेवजगत्स्वकृतंसचजीवसमाख्यइतिश्रुतयः ६४

दितत्वंश्रुतिभिर्नावादिनगदितं । हियस्मादेवंततःकारणात्शरीरभृतोमनआदिविकारविलक्षणतांमनआदिकार्यवैलक्षण्यंविद्वज्जनाःप्रतियंतिजानंति । तस्मान्मनआदिवज्जीवस्यब्रह्मसामानाधिकरण्येऽनृतत्वंनभवेदित्यर्थः ॥ ६३ ॥ जीवस्यब्रह्मविकारत्वंश्रुतिषुप्रसिद्धंनचेत्किमात्मकत्वंतर्हिप्रसिद्धमित्यपेक्षायां । अविकृतब्रह्मात्मकत्वमेवेत्याह सिद्धांती। यदजीजनदिति। "तदैक्षततत्तेजोसृजत। सईक्षांचक्रे। सत्यंज्ञानमनंतंब्रह्म।

प्रज्ञानंब्रह्मे" तिश्रुतेःईक्षणविग्रहकंयदक्षरात्मकंब्रह्मअंबरपूर्वकंआकाशपुरःसरकंइदंजग
दजीजनत्उदपादयततदेवाक्षरात्मकंब्रह्मैवस्वकृतंजगत्प्रविवेशप्राविशत । यस्मादेवंत
स्मात्सपरमात्मैवजीवसमाख्यःजीवसंज्ञांप्राप्तइति । " तत्सृष्ट्वातदेवानुप्राविशदि "त्या
द्याःश्रुतयःप्रवदंतीत्यर्थः ॥ ६४ ॥ एवंश्रुतिप्रामाण्याज्जीवस्याविकृतब्रह्मात्मत्वे
सिद्धेप्रकृतेकिमायातमित्यपेक्षायां । जीवएवपरमात्मेत्यनेनहेतुनाविभक्तबुद्धिर्नभवेदि

परमात्मविकारविभक्तमतिर्नभवत्यतएवशरीरभृतः ।
यतएवविकारविभिन्नमतिर्नभवत्यतएवमृषात्वमतिः ६५
अविभक्तविभक्त्यभिधानकृतापरमात्मपदेनशरीरभृतः ।
नभवेदिहतत्त्वमसिप्रभृतौलवणंजलमित्यभिधासुयथा ६६

त्यायातमित्याह । परमेति । विकारविभक्तमतिर्नभवतिपरमात्मविकारत्वेनब्रह्मका
र्यत्वेनहेतुनाब्रह्मणःसकाशाज्जीवोविभक्तइतिबुद्धिर्नभवतिजीवस्यब्रह्मकार्यत्वाभावादि
त्यर्थः । ततःकिंतवसिद्धमित्यत्राह । यतएवेतिसार्द्धश्लोकेन । यतएवविकार
त्वेनविभिन्नमतिर्नभवतिअतएवइहतत्त्वमसिप्रभृतौतत्त्वमस्यादिवाक्येशरीरभृतःपरमा
त्मपदेनअविभक्तविभक्त्यभिधानकृतामृषात्मबुद्धिर्नभवेत्ब्रह्मसामानाधिकरण्येसतिजी

टी०
२३

वेऽनृतत्वबुद्धिर्नभवेत् । अत्रव्यतिरेकदृष्टांतमाह । लवणंजलमित्यभिधासुयथेति।
यथालवणजलयोःकार्यकारणभावात्उदककार्यस्यलवणस्यानृतत्वंभवेत्तथाजीवस्यानृ
तत्वंनभवेत्जीवब्रह्मणोः कार्यकारणत्वाभावादित्यर्थः ॥ ६५ ॥ ॥ ६६ ॥ ब्रह्म
सामानाधिकरण्येमृषात्वंनभवतीतिसाधयितुंजीवस्यविकारत्वंनिराकृतंअतएवजीवस्य
सर्वप्रकारेणब्रह्मविलक्षणतानिराकृतेत्याहसिद्धांती । परमात्मेति । अस्यशरीरभृतः

परमात्मविकारनिराकरणंकृतमस्यशरीरभृतस्तुयतः ।
परमेश्वररूपविलक्षणुतानमनागपिदेहभृतोस्तिततः ६७
ननुजीवसतोरणुमात्रमपिस्वगतंनविशेषणमस्तियदा ।
वदतत्त्वमसीतितदावचनंकिमुवक्तितथैयतइत्यपिच ६८

परमात्मविकारत्वनिराकरणंकृतंइतियतःअतएवास्यशरीरभृतःजीवपदार्थस्यपरमेश्वररू
पविलक्षणतानमनागपिईषदपिनास्तिजीवस्याविकृतब्रह्मात्मतत्त्वश्रवणादित्यर्थः॥६७
" यदाह्येवैषएतस्मिन्नुदरमंतरंकुरुतेअथतस्यभयंभवति । नेहनानास्तिकिंचन" इति भे
दस्यनिरस्तत्वाज्जीवपरयोरीषदपिभेदोनास्तीत्युपश्रुत्यपूर्वपक्षवादीचोदयति।नन्विति।
जीवपरयोरणुमात्रमपिस्वगतंविशेषणंभेदकंयदानास्तितदातत्त्वमसीतिवचनंकिवमुक्ति

टी० किंबोधयति। एषतइत्यपिच "एषतआत्मांतर्याम्यमृत" इतिवचनंचकिमुवक्तिजीवसतो टी०
रीषदपिभेदाभावेपूर्वमेवअभेदस्यसिद्धत्वादुपदेशानर्थक्यमितिपूर्ववादिनोऽभिप्रायः।६८
२४ एतच्चोद्यंपरिहरतिसिद्धांती । स्वगतमिति। ईश्वरदेहभृतोरणुमात्रमपीश्वरगतंभेदकंइष्ट
मभूद्यदिजीवपरयोःपरमार्थतःस्वगतभेदइष्यतेयदि तर्हिअदोभेदकंअमुनापरमात्मना
ऽस्यजीवस्यपृथक्त्वनिषेधपरैस्तत्त्वमस्यादिभिर्वाक्यैरपनेतुंनिराकर्तुमशक्यमिति॥६९

स्वगतंयदिभेदकमिष्टमभूदणुमात्रमपीश्वरदेहभृतोः ।
अपनेतुमशक्यमदोवचनैरमुनास्यपृथक्त्वनिषेधपरैः ६९
इहयस्यचयोगुणआत्मगतःस्वतएवनजातुभवेत्परतः ।
वचनेननतस्यनिराकरणंक्रियतेसगुणःसहजस्तुयतः ७०

जीवपरयोःपरमार्थभेदांगीकारेतस्यवचनेननिराकरणमशक्यमित्युक्तम् । इदानींपरमार्थ
भेदनिराकरणासंभवंसाधयति।इहेत्यादिना।इहव्यवहारदशायांयस्यपदार्थस्ययोगुणःस्व
तएवात्मगतःजातुपरतोनभवेत्तस्यस्वाभाविकगुणस्यवचनेननिराकरणंनक्रियतेनिराक २४
र्तुंनशक्यतइत्यर्थः।कुतोनशक्यतइत्याकांक्षायांतत्रहेतुंकथयति। सहजइति।तुपुनःसभेदा
योगुणःसहजोयतःउपाधिकृतोनभवेद्यतस्ततःकारणाद्वचनेननिराक्रियतइत्यर्थः॥७०॥

ननुवचनेनकिमितिसहजगुणनिराकरणंनसंभवतिवचनस्यकारणत्वादित्यत्राह। वचनमि
ति। अज्ञातार्थाधिगंतृतयाप्रमाणभूतंतत्त्वमस्यादिवचनंअवबोधकमेवप्रमाणानामभिव्यं
जकत्वस्वाभाव्यात् अतोयथावस्थितप्रत्यग्ब्रह्मैकत्वबोधकमेवनतुकारणमित्यर्थः। तर्हि
वस्तुस्वयमेवशब्दसामर्थ्यात्स्वभावसिद्धंगुणंपरित्यजत्विविति चेन्नेत्याह। नहीति। वस्त्व
पिशब्दवशाच्छ्रुतिसामर्थ्यात्प्रकृतिंप्रकृतिसिद्धंगुणभेदंनजहातिनपरित्यजति। कुतः

वचनंत्ववबोधकमेवयतस्ततएवनवस्तुविपर्ययकृत्।
नहिवस्त्वपिशब्दवशात्प्रकृतिंप्रजहात्यनवस्थितिदोषभयात् ७१
यतएवमतोविषयस्यगुणंविषयेणसहात्मनिमूढधिया।
अधिरोपितमप्स्ववभूमिगुणंप्रतिषेधतितत्त्वमसीतिवचः ७२

कारणादित्यत्राह। अनवस्थितिदोषभयादित्यादिना। स्वस्यानवस्थानदोषभयात्सहज
स्यनिराकरणेस्वस्यापिनाशप्रसंगादित्यर्थः। तथोक्तंसुरेश्वराचार्यैः। "नहिस्वभावो
भावानांव्यावर्त्त्येतौष्ण्यवद्रवेः। स्वभावाद्विनिवृत्तोर्थोनिःस्वभावःखपुष्पवदिति" तस्माद्भे
दस्यसहजत्वेतस्यनिवृत्तिर्नसंभवतीत्यर्थः॥ ७१॥ भेदस्यौपाधिकत्वेतस्यवचनेननि
वृत्तिःसंभवतीतिदर्शयति। यतइति। स्वाभाविकभेदस्यनिवृत्तिर्नसंभवतीतियतस्ततः

टी० कारणात्मूढधियाअविवेकिनाआत्मनिस्वस्मिन्विषयस्यगुणंविषयेणसहारोपितमध्य स्तमतद्धर्मंतत्त्वमसीतिवचःप्रतिषेधतिनिरस्यति । आरोपितस्यनिषेध्यत्वेदृष्टांतंद टी०

२९ र्शयति । आप्स्विवभूमिगुणमिति । भूमिगुणंगंधंअप्स्वारोपितंयथाप्रतिषेधतिवचः पृ थिव्याएवगंधवत्त्वात्तद्वदत्राप्यस्मिन् " तत्त्वमसि । अहंब्रह्मास्मि । अस्थूलमनण्वह्रस्व मशब्दमस्पर्शमि " त्यादिकंवचनमात्मन्यविवेकेनारोपितातद्धर्मनिषेधमुखेनाखंडैकव स्तुपरमित्यर्थः ॥ ७२ ॥ यस्मादेवंवाक्यस्यवस्तुपरत्वंसिद्धंतस्मादुपासनापरत्वंना

अतएवनदृष्टिविधानपरंगुणवादपरंचनतद्वचनम् ।
स्तुतिवाद्यपिनैतदुपास्यतयाविधिरत्रनदेहभृतोस्तियतः ७३

स्तीतिसिद्धमित्याह । अतएवेति । अतएववाक्यस्याखंडवस्तुपरत्वादेवतद्वाक्यंनदृ ष्टिविधानपरंनतूपासनाविधिपरं उपासनाविधिषुनभवेत् । उपासनाविधिपरत्वाभावेहेतु माह । उपास्यतयेति । अत्रअस्मिन्तत्त्वमसिवाक्येदेहभृतोजीवस्यब्रह्मत्वेनउपास्यत याविधिर्नास्तिलिङ्लोडादिपदंनास्तियतस्ततःकारणादुपासनापरंतथागुणवादपरंचन २९ भवेत् । मघवानसिविष्णुरसीत्यादिवत्स्तुतिवाद्यपिनभवेत्स्तुतिपरंचनभवेत्मुख्यार्थसं भवेगौणार्थकल्पनायाअनुचितत्वादित्यर्थः ॥ ७३ ॥

एवंचसतिविपरीतबोधकत्वंचनास्तीत्याह । सतइति । जगत्प्रकृतेस्सतएवजगत्कारण स्यब्रह्मणएवउपधानवशाच्छरीरद्वयोपाधिवशात्जीवइतिनामभवतीतियतोतएवप्रकृत स्यसतः "सदेवसौम्येदमग्रआसीदिति" जगत्कारणत्वेनप्रस्तुतस्यसतःब्रह्मणःजीवस तत्वकतांजीवरूपतांनप्रतिपादयति । किंतर्हिजीवसंज्ञांप्राप्तस्यब्रह्मणःस्वारसिकंब्रह्मत्व मवबोधयतीत्यर्थः ॥ ७४ ॥ वक्ष्यमाणहेतोश्चवाक्यस्यविपरीतबोधकतानास्तीत्याह ।

सतएवहिनामजगत्प्रकृतेरुपधानवशादिहजीवइति ।
अतएवनजीवसतत्वकतांप्रकृतस्यसतःप्रतिपादयति ७४
यदिजीवसतत्वकतांगमयेदणिमादिगुणस्यजगत्प्रकृतेः ।
अणिमादिगुणोक्तिरतोऽस्यमृषायदिवास्यशरीरभृदात्मकता ७५

यदीति । अणिमादिगुणस्यजगत्प्रकृतेःसूक्ष्मत्वादिगुणकस्यब्रह्मणोजीवसतत्वकता मेववाक्यंगमयेद्यदि । तर्ह्यस्यब्रह्मणःअतोवाक्या"त्सयएषोणिमैतदात्म्यमिदंसर्वंतत्स त्यंसआत्मे" त्यादिकाद्वाक्यादणिमादिगुणोक्तिर्ब्रह्मणोमृषास्यादपारमार्थिकीस्यात् । यदिवाणिमादिगुणोक्तिस्त्वभिहिता तर्ह्यस्यब्रह्मणःशरीरभृदात्मकताजीवसतत्वकतामृ षाभवेत्तस्मात्प्रकृतस्यसतःजीवसतत्वकतांनप्रतिपादयतीत्यर्थः ॥ ७५ ॥

तो० इतोपिविपरीतबोधकत्वंनास्तीत्याह । नचेति । परमेश्वरंपरमात्मानंआत्मतयाजीवत टी०
याब्रुवतातत्त्वमसीत्यमुनावचनेनअस्यशरीरभृतोऽभिमतमिष्टंसंसृतिहेतुनिराकरणंसंसा
२६ रहेतोरज्ञानस्यनिराकरणंनकृतमितियस्मात्तस्माद्विपरीतबोधकत्वमयुक्तमित्यर्थः ॥७६
वाक्यस्थपदसंबंधपर्यालोचनयावाविपरीतबोधकत्वंनसंभवतीत्याह । त्वमिति । प्रथमं

नचसंसृतिहेतुनिराकरणंकृतमस्यशरीरभृतोभिमतम् ।
परमेश्वरमात्मतयाब्रुवतावचनेनचतत्त्वमसीत्यमुना ७६
त्वमसीतिपदद्वयमेतियुजांतदितिध्वनिनासहतत्त्वमिति ।
क्रिययासहनामपदंसमियान्निरपेक्ष्यमुपैत्यनयाहियुजाम् ७७

त्वमसीतिपदद्वयंपरस्परंयुजामेतिपश्चात्तदेवपदद्वयंतदितिध्वनिनासहयुजामेतितत्पद
लक्ष्यंवस्तुत्वमसीति । कुतःकारणादेवंक्रमेणवाक्यस्थपदानांसंबंधइत्याह । क्रिययेति ।
नामपदंसुबंतंपदंक्रिययासहयुजांयोगंसमीयात्प्राप्नुयात् । तदपिकिंनिबंधनमित्यत्राह । २६
निरपेक्षमिति । अनयासीत्यादिकक्रिययानिरपेक्षंयथाभवतितथावाक्यंयुजामुपैति ।
“साकांक्षवचनमनर्थक” मितिन्यायात्क्रियापदेसतिवाक्यंनिरपेक्षंभवेदित्यर्थः ॥७७॥

क्रियापदयुक्तेवाक्येनामपदानांनैराकांक्ष्यमित्येतत्साधयति । नहीति । क्रिययारहितं चेद्वाक्यंतर्हिनामसहस्रमपिअनेकमपिसुबंतपदंकिमपिनप्रतिपादयतिकंचिदर्थमपिबोधयितुंनपर्याप्तमित्यर्थः । तर्हिकिंप्रतिपादकमित्यत्राह । प्रतिपादकमिति । एषुवाक्यस्थपदेषुवाक्यस्थानांपदानांमध्येलिङादिलोट्तव्यादिकंअसिअस्मीत्यादिकंवाक्रियापदंकस्यचिदर्थस्यप्रतिपादकंभवेत् । तदपिकथमित्यत्राह । विहितादिमतेर्जनकंहिय

नहिनामसहस्रमपिक्रिययारहितंकिमपिप्रतिपादयाति ।
प्रतिपादकमेषुलिङादिभवेद्विहितादिमतेर्जनकंहियतः ७८
भगवानपिमध्यममेवयतोविनियच्छातियुष्मदिनित्यमतः ।
प्रथमंत्वमसीतिपदेसमितश्चरमंत्वसिनासमियात्तदिति ७९

तइति । विहितज्ञानस्यप्रतिषिद्धज्ञानस्यचविधिनिषेधगोचरवस्तुविषयज्ञानस्यापिजनकंहियस्मादेवंतस्माद्वाक्यस्थपदानांसंबंधक्रमपर्यालोचनयाविपरीतबोधकत्वंनसंभवतीत्यर्थः ॥ ७८ ॥ प्रथमंत्वमसीतिपदद्वयंपरस्परंयुजामुपैतीत्यस्मिन्नर्थेपाणिनीयंसूत्रमुपोद्बलयति । भगवानिति । पाणिनिर्भगवानपिमध्यमंअसिभवसीत्यादिकंमध्यमपदंनित्यंनियमेनयुष्मद्येवविनियच्छति । " युष्मद्युपपदेसमानाधिकरणेस्थानिन्यपिमध्य

टी० मः ”इत्यनेनसूत्रेणासिभवसीत्यादिकंमध्यमपुरुषंतिङंतंपदंयुष्मद्येवत्वंपदस्योपर्येवनि टी०
यच्छति । यस्मादेवंतस्मात्प्रथमंत्वमसीतिपदेपरस्परंसमितःपरस्परंसंयोगंप्राप्नुतः
२७ चरमंपश्चात्असिनाअसिपदेनतदितिपदंचसमियात्संयोगंप्राप्नुयादित्यर्थः ॥ ७९ ॥
त्वमसीतिपदद्वयसंबंधानंतरमेवतदसीतिपदद्वयसंबंधइत्यत्रयुक्तिमाह । पुरुषइति ।
“जीवाकारेणनिर्दिष्टोब्रह्माकारेणसर्वतः।अंतर्बहिःपूरितत्वादितिवापुरुषोभवे”दितिव

पुरुषोभिहितस्त्वमसीतियदाकिमसानिवदेतितदाभिमुखः ।
श्रवणायभवेदणिमादिगुणंसदितिप्रकृतंतदसीतिवदेत् ८०
त्वमितिध्वनिनाभिहितस्ययतस्तदितिश्रुतिवाच्यसदात्मकताम्
अवदद्वचनंततएवसतोनहिजीवसतत्वकतांवदति ८१

चनात् । पूर्णत्वात्पुरुषःशिष्यत्वेनाभिमतःपुरुषःगुरुणायदात्वमसीत्यभिहितःतदाशि
ष्यःकिमसानिकिंभवानितद्वदेतिश्रवणाभिमुखोभवेत् । तदनंतरंगुरुःसदितिप्रकृतंसदे
वेत्यादिनाप्रस्तुतंअणिमादिगुणंयद्ब्रह्मतदसीतिवदेदुपदिशेदित्यर्थः॥ ८० ॥वाक्यस्य २७
विपरीतबोधकत्वासंभवमुपसंहरति । त्वमिति । तत्त्वमसीतिवचनंत्वमसीतिध्वनिनाभि
हितस्यत्वंपदलक्ष्यस्यप्रत्यगात्मनःतदितिवाच्यसदात्मकतांतत्पदलक्ष्यब्रह्मात्मतामव

दत्बोधयतीतियतस्ततएवसतःप्रकृतस्यब्रह्मणोजीवसतत्वकर्तात्वंपदवाच्यात्मकर्तानं वदतिनबोधयतितस्मात्तत्त्वमसिवाक्यंविपरीतबोधकंचनभवेदित्यर्थः ॥ ८१ ॥ यदि जीवःसदाऽविकृतब्रह्मात्मकःतर्ह्युपदेशंविनैवासौजीवःकिमितिसर्वदाअविकृतब्रह्मात्मक

विषयाभिमुखानिशरीरभृतःस्वरसेनसदाकरणानियतः ।
स्वकमेषनरूपमवैतिततःप्रतिबोध्यतएवततोवचनैः ८२

त्वंनजानीयादितियत्पूर्ववादिनापूर्वमुदीरितंतत्परिहरति । विषयेति । शरीरभृतो जीवस्यकरणानींद्रियाणिस्वरसेनस्वभावतएवसदाविषयाभिमुखानिविषयप्रवणानिइति यतस्ततःकारणादेषजीवःस्वकंस्वारसिकंब्रह्मत्वंनावैतिनजानातीतियस्मात्तस्मात्तत्त्व मस्यादिवचनैःप्रतिबोध्यतएवउपशांतचित्तस्यशिष्यस्यब्रह्मत्वंबोध्यतइत्यर्थः ॥८२॥

टी० गुणत्रयात्मकानामिंद्रियाणामनात्मविषयत्वादात्मनोब्रह्मत्वमुपदेशमंतरेणजीवोनजा टी०
नीयादितियुक्तिंदर्शयित्वा। इदानींपरांचिखानीत्यादिश्रुतिवचनमप्यत्रप्रमाणमित्याह
२८ । वचनमिति । अत्रास्मिन्नर्थेपरांचिपुरःसरकं"परांचिखानिव्यतृणत्स्वयंभूस्तस्मात्पराङ्
पश्यतिनांतरात्मन्"इत्यादिबहुवैदिकंवचनमपिप्रमाणंतथास्मरणंस्मृतिश्चप्रमाणमित्य
र्थः।स्मृतिंदर्शयत्युत्तरार्द्धेन। विषयेषुचेति। अंभसिनावमिवयथांभसिस्थितांनावंइतस्ततो
वायुर्नयति । तथाविषयेषुचरतामिंद्रियाणांअनुयन्मनोनुविधीयतेबहिर्विषयंप्रतिगच्छ

वचनंचपरांचिपुरःसरकंबहुवैदिकमत्रतथास्मरणम् ।
विषयेषुचनावमिवांभसियन्मनसेंद्रियरश्मिविनिग्रहवत् ८३

तितन्मनोस्यनिर्भाग्यपुरुषस्यप्रज्ञांहरति । तस्माद्यस्येंद्रियाणिनिगृहीतानिविषयेभ्यः
प्रत्याहृतानितस्यपरमविरक्तसंन्यासिनःगुरूपदिष्टाविद्यासुप्रतिष्ठितासफलाभवेत् । "इं
द्रियाणांहिचरतांयन्मनोनुविधीयते।तदस्यहरतिप्रज्ञांवायुर्नावमिवांभसि। तस्माद्यस्यम
हाबाहोनिगृहीतानिसर्वशः । इंद्रियाणींद्रियार्थेभ्यस्तस्यप्रज्ञाप्रतिष्ठिते" तिपरमगुरोर २८
च्युतस्यवाक्यंविषयेषुनावमिवेतिसूचितं। तथा "मनसैवेंद्रियग्रामंविनियम्यसमंततः।
शनैःशनैरुपरमेद्बुद्ध्याधृतिगृहीतया" इतिवाक्यंमनसैवेतिसूचितं। "यदासंयच्छतेर

श्मीन्ज्ञानानिमनसासह । तदाप्रकाशतेह्यात्माघटेदीपोज्वलन्निवे" तिवाक्यंइंद्रियरश्मि विनिग्रहवदितिसूचितं । इंद्रियाणांपराग्विषयत्वादनाद्यज्ञानाच्छन्नत्वाच्चस्वरूपस्यजी वात्मनोब्रह्मत्वमुपदेशमंतरेणनज्ञायतइत्यभिप्रायः ॥ ८३ ॥ ननुयदिजीवस्त्रिष्वपिकाले षुब्रह्मस्वरूपःतर्ह्येषाकल्पनास्यात् नचतदस्तीत्याशंक्यजीवस्यसदाब्रह्मत्वेश्रुतिंप्रमाण यति । इयतेति । इयताएतावन्मात्रेणजीवस्यत्रिष्वपिकालेषुब्रह्मत्वेप्रमाणंत्वयानदृष्ट

इयताहिनदेहभृतोस्तिभिदापरमात्मदृशेरितिवाच्यमिदम् ।
स्थितिकालइहापिचसृष्टिमुखेसदनन्यतयाश्रुतएषयतः ८४

मित्येतावन्मात्रेणदेहभृतःत्वंपदार्थस्यचिदात्मनः परमात्मदृशेःसकाशाद्भिदास्तीतिनवा च्यंनवक्तव्यं । कुतोनवक्तव्यमित्यत्राह । स्थितिकालइति । इहस्थितेकालेपूर्वंसृष्टिमु खेपुनःसंहारकालेउपदेशात्पूर्वंपश्चाद्वर्तमानकालेपिइतियावत् एषुत्रिष्वपिकालेषुएषजीवः सदनन्यतयाश्रुतःब्रह्मणःसकाशादनन्यतयाश्रुतः । " ब्रह्मैवसन्ब्रह्माप्येति । विमुक्तश्च विमुच्यत " इति । तस्माज्जीवःपरमात्मनःसकाशादीषदपिभिन्नोनभवतीत्यर्थः ॥८४॥

ताहिंजीवस्यसर्वदाब्रह्मत्वमुपदेशापेक्षंचविरुद्धमित्याशंक्यतदुभयमविरुद्धमितिसदृष्टांत
माह । द्वयमिति । शरीरभृतोजीवस्यइदंद्वयमप्यविरोधीतिवचनीयंवक्तव्यं । किंतद्व
यमित्यपेक्षायांतद्द्वयंदर्शयति । उपदेशमपेक्ष्येति । श्रुत्याचार्योदेशापेक्षयासदात्मम
तिःआत्मनोब्रह्मत्वबुद्धिःसदापरमात्मसतत्वकताचजीवस्यत्रिष्वपिकालेषुब्रह्मताचइत्ये
तदुभयमविरुद्धंवक्तव्यं । तत्रदृष्टांतमाह । रघुनंदनवदिति । यथाराघवस्यपरमार्थतो

द्वयमप्यविरोधिशरीरभृतोवचनीयमिदंरघुनंदनवत् ।
उपदेशमपेक्ष्यसदात्ममतिःपरमात्मसतत्त्वकताचसदा ८५
सदुपासनमस्यविधेयतयावचनस्यममप्रतिभातियतः ।
अतएवनजीवसदात्मकतांप्रतिबोधयतीत्यवदत्तदसत् ८६

विष्णुत्वेपिरावणवधार्थमायामानुषोपाधिवशादहंदशरथपुत्रोराघवोस्मीतिशरीराभिमा
नीसन्स्वस्यविष्णुत्वंनजानाति । पुनःकालांतरेरावणवधादूर्ध्वंब्रह्मादयोदेवाःसमागत्य
स्तुतिव्याजेनरामस्यविष्णुत्वंबोधितवंतस्तदास्वस्यविष्णुत्वंसम्यग्ज्ञातवान्रामस्तद्वद
त्राप्युपदेशापेक्षयाजीवस्यब्रह्मत्वंज्ञायतइत्यर्थः ॥ ८५ ॥ एवंवाक्यस्याखंडैकवस्तुपरत्व
मुपपाद्येदानींसिंहावलोकनन्यायेनउपासनाविधिपरत्वपक्षमनूद्यदूषयति । सदिति । अ

स्यतत्त्वमसीतिवचनस्यसदुपास्वेतिसदुपासनंविधेयतयाममभातीतियतःअतएवजीवस्य
सदात्मकतांब्रह्मात्मकतांनप्रतिबोधयतीतियत्पूर्वमवदत्अवोचत्तदसत्अयुक्तम्॥८६॥
कुतःकारणादुपासनापरत्वमयुक्तं । विधिपदाश्रवणादित्याहसिद्धांती । सदिति । अ
त्रतत्त्वमसिवाक्येसदुपास्वेतिविधिपदश्रवणंनास्ति। तर्हिकिमस्तीत्यत्राह । तदसीति ।
तदसित्वमित्थमियंवर्त्तमानोपदेशिनीश्रुतिरितियतस्ततःकारणात्सदुपासनकर्मणोवि

सदुपास्वइतिश्रुतिरत्रनतेतदसित्वमितिश्रुतिरेवमियम् ।
यतएवमतोनविधित्सितत्तासदुपासनकर्मणइत्यमृषा ८७
यदितस्यकुतश्चिदिहानयनंक्रियतेतदनर्थकमेवभवेत् ।
पुरुषेणकृतस्ययतःश्रुतितानभवेदितिवेदविदांस्मरणम् ८८

धित्सितत्तानास्त्येवेत्येतदमृषामृषानभवेत्तस्माद्वाक्यमुपासनाविधिपरंनभवेदित्यर्थः ८७
यद्येवंविधिपदाश्रवणादुपासनापरत्वंनास्तितर्हिविधिपदमध्याहरिष्यतइत्यत्राह । यदी
ति । तस्यविधिपदस्यकुतश्चित्प्रदेशादिहअस्मिन्वाक्येआनयनंक्रियतेयदि विधिपदम
ध्याहरिष्यतेयदितर्हितद्विधिपदमनर्थकमेवभवेत् । विधिपदाध्याहारेतस्यानर्थक्यंकथ
मित्यपेक्षायामाह । पुरुषेणकृतस्यविधिपदस्यश्रुतितानभवेत्वेदस्यापौरुषेयत्वादितिवे

टी० दविदांस्मरणंतस्माद्विधिपदाध्याहारोनयुक्तइत्यर्थः ॥ ८८ ॥ ननुतथापिवाक्यपरिपूर्ति टी०
हेतुत्वादध्याहारस्यानर्थक्यंकथंभवेदित्यत्राह । किमिति । अरेइतिनीचसंबोधनंइदंत
त्त्वमसिवचनंस्वकमर्थंप्रत्यग्ब्रह्मणोरेकत्वंपुरुषमधिकारिणंप्रतिबोधयितुमशक्तंकिमसम
३० र्थंयेनासामर्थ्येनश्रवणेनविनापिविधेरानयनंक्रियतेतथावाक्यमसमर्थंकिमित्यावेष्टनंत
स्माद्विधिपदाध्याहारमंतरेणवाक्यस्यार्थपरिपूर्तिहेतुत्वादध्याहारापेक्षानास्तीत्यर्थः ८९

किमरेपुरुषंप्रतिबोधयितुंस्वकमर्थमशक्तमिदंवचनम् ।
यदतोन्यतआनयनंक्रियतेभवताश्रवणेनविनापिविधेः ८९
श्रुतहानिरिहाश्रुतक्लृप्तिरपिश्रुतिवित्समयोनभवेत्तुयतः ।
श्रुतिभक्तिमताश्रुतिवक्त्रगतंग्रहणीयमतोनतुबुद्धिवशात् ९०

पुनरपिविधिपदाध्याहारोनयुक्तइत्यत्रहेत्वंतरमाह । श्रुतिहानिरिति । इहविधिपदाध्या
हारपक्षेऽयमपिमहान्दोषः स्यात्श्रुतिहानिःयथाश्रुतार्थपरित्यागःअश्रुतक्लृप्तिरपिअश्रु
तार्थपरिकल्पनाचश्रुतिवित्समयोनभवेत्वेदार्थविदांसिद्धांतोपिपतेत् । यतएवमतः ३०
कारणात्श्रुतिभक्तिमताश्रुतौगौरवाच्छ्रुतिवक्त्रगतंश्रुतिमुखादुद्गतंयत्तदेवग्रहणीयंनतुबु
द्धिवशात्स्वमनीषयाकिंचिदपिनपरिकल्पयितव्यमित्यर्थः ॥ ९० ॥

एवंतावत्तत्त्वमसिवाक्येविधिपदाश्रवणाद्विधिपदाध्याहारस्यचान्याय्यत्वात्तद्वाक्यमुपा सनाविधिपरंनभवेत्किंतुअखंडैकरसवस्तुपरमितिसाधितं । तत्रेदमाशंक्यतेतत्त्वमसिवा क्यस्यवस्तुपरत्वेवस्तुनोहानोपादानाविषयत्वात्पुरुषार्थरहितंवाक्यंप्रसज्येत । विधिप रत्वेतुपुरुषप्रवृत्तिःप्रयोजनंप्रयोजनस्यप्रवृत्तिनिवृत्तिसाध्यत्वादिति । तदयुक्तमितिसि द्धार्थवादिनोमन्यंतेवस्तुपरत्वेत्वशेषानर्थमूलाज्ञाननिवृत्तिःपरमपुरुषार्थोविद्यतएवेत्या

पुरुषस्यशरीरगतात्ममतिंमृतिसंभवहेतुमनर्थकरीम् ।
अपनीयसदात्ममतिंदधतीमहतेपुरुषस्याहितायभवेत् ९१
विनिवर्त्ततएवशरीरगताविपरीतमतिःपुरुषस्यतदा ।
वचनेनतुतत्त्वमसीतियदाप्रतिबोध्यतएषतइत्यपिच ९२

हसिद्धांती । पुरुषस्येति । पुरुषस्यानेकानर्थकरींमृतिसंभवहेतुंशरीरगतात्ममतिंअपनीय पुरुषस्यजीवस्यसदात्ममतिंदधतीश्रुतिर्महतेहितायभवेत्वाक्यजनितज्ञानस्यमोक्षहेतु त्वादित्यर्थः ॥ ९१ ॥ नन्वेवमपितत्त्वमसिवाक्यस्यपुरुषार्थहेतुत्वमनुपपन्नंमहताप्रयत्नेन अहर्निशंतत्त्वमसिवाक्यमसकृच्छ्रुतवतामप्यस्माकंअनर्थहेत्वज्ञाननिवृत्तेरदर्शनादित्या शंक्य । पापाच्छन्नबुद्धीनांकुतार्किकाणामेवैतत् । नतुभगवद्भक्तानांपरमहंसानांतेषांक्षी

णकल्मषत्वात्सकृच्छ्रवणादप्यनुभवपर्यंतज्ञानोत्पत्तिसंभवादित्यभिप्रायेणाह । विनिवर्त्ततइति। यस्मादधिकारिणःप्रमितिजनकोवेदस्तस्मात्। "तत्त्वमसि। अयमात्माब्रह्म। एषतआत्मा। प्रज्ञानंब्रह्म" त्यादिमहावाक्यैर्येनयदाशिष्यत्वेनाभिमतःपुरुषएवंप्रतिबोध्यते । नासित्वंदेहेंद्रियप्राणाहंकारसंघातःतेषांघटादिवदृश्यत्वान्नापिसंसारित्वं त्वयि प्रतीयमानस्यसुखदुःखादेरंतःकरणोपाधिनिबंधनत्वात्। किंतर्हिस्वरूपं। यत्सर्ववेदांतप्रतिपाद्यमद्वयसदानंदप्रत्यग्बोधरूपंवस्तुतदेवत्वमितिपरमकारुणिकेनगुरुणाप्रतिबोध्य

यदिनापनयेच्छ्रुतिरात्ममतिंपुरुषस्यशरीरगतामनृताम् ।
तदहंमतिहेतुककर्मगतिंसुखदुःखफलामवशोनुभवेत् ९३

ते । तदैवोत्तमाधिकारिणःशिष्यस्यशरीरगताविपरीतमतिर्विनिवर्ततएवअनात्मनिआत्मबुद्धिर्विनिवर्त्तते । तस्माद्वाक्यजनितज्ञानेनअज्ञानतत्कार्यनिवृत्तौनिरतिशयानंदाविर्भावलक्षणस्यप्रयोजनस्यविद्यमानत्वाद्वस्तुपरत्वेवाक्यस्यपुरुषार्थपर्यवसायित्वमस्त्येवेत्यर्थः ॥९२॥यदिपुनस्तत्त्वमसिवाक्यमज्ञाननिवर्तकंनभवेत्तर्हिजननमरणादिलक्षणःसंसारोदुर्निवार्यः स्यादितिविपक्षेदोषमाह ।यदीति।पुरुषस्यशरीरगतामनृतामात्ममतिं श्रुतिर्नापनयेद्यदि अनात्मन्यात्ममतिंननिवर्तयेद्यदि। तर्हिसुखदुःखफलामहंमतिहेतुक

स्यकर्मणोगतिसुरनरतिर्यगादिप्राप्तिरूपामवशोनुभवेत् ।तस्माद्वाक्यजन्यज्ञानेननिवृत्ता यामविद्यायांतत्कार्यस्यसंसारस्यापिनिवृत्तिसंभवात्वाक्यस्याखंडैकरसवस्तुपरत्वेनिर वद्यपुरुषार्थसाधनत्वंसंभवतीत्यर्थः ॥ ९३ ॥ एवंवाक्यस्यवस्तुपरत्वेनिरवद्यफलत्वमुपपा द्यविधिपरत्वेतुवाक्यस्यफलाभावंदर्शयति । यदीति । तत्त्वमसीतिवचनंसदुपास्वेतिस दुपासनालक्षणंकर्मवदेद्यदिनतत्त्वमसीतिजीवपरयोरेकत्वंबोधयेद्यदि । तर्हिब्रह्मोपास

यदितत्त्वमसीतिवदेद्वचनंसदुपासनकर्मनतत्त्वमिति ।
पुरुषस्यफलंसदुपासनतोविमृशामिभविष्यतिकीदृगिति ९४
पुरुषस्यतुमर्त्यगुणस्यभवेत्सदुपासनयानसदात्मकता ।
नकथंचिदपिप्रजहातियतःप्रकृतिंसहजामिहकश्चिदपि ९५

कस्यपुरुषस्यसदुपासनतःकीदृक्फलंभविष्यतीतिविमृशामिउपासनापरत्वेनाकिंचिदपि फलंभविष्यतीत्यर्थः ॥ ९४ ॥ किमत्रविमर्शनेनब्रह्मोपासकस्यब्रह्मणोत्यंतभिन्नस्यापि ब्रह्मणैकत्वापत्तिरेवफलंभविष्यतीत्याशंक्याह । पुरुषस्येति । मर्त्यगुणस्यपरमार्थतो मर्त्यधर्मयुक्तस्यपुरुषस्यसदुपासनयासदात्मकतानभवेत्सद्रूपब्रह्मप्राप्तिर्नभवेत् । तत्रहेतु माह । नकथंचिदपीति । इहकश्चिदपिसहजांनिजसिद्धांप्रकृतिंस्वभावंनजहातिनपरि

टी० त्यजतीतियतस्ततःकारणात्सदुपासनयासद्रूपप्राप्तिर्नभवतीत्यर्थः ॥ ९५ ॥ उपा टी०
सनापरत्ववादिमतेबंधस्यसत्यत्वावगमात् आत्मनोमर्त्यस्वभावस्याग्न्यौष्ण्यवन्निवृत्त्य
३२ संभवादमृतलक्षणब्रह्मप्राप्तिरुपासनाफलंनभवेदित्युक्तम् । इदानींयदिपुनःअभिनिवेश
मात्रेणब्रह्मप्राप्तिरेवउपासनाफलंकल्प्यते । तर्हिजीवस्यस्वरूपहानिरत्यंतविरुद्धस्वभाव
योरैक्यासंभवादित्याहसिद्धांती । यदीति । एषदेहभृज्जीवःसदुपासनयाब्रह्मोपासनयास
दात्मकतांप्रगमिष्यतियदि । तर्हिअसौजीवःनिजंमर्त्यस्वभावंनजहास्यतिकिंतुप्रजहा

यदिदेहभृदेषसदात्मकतांप्रगमिष्यतिवैसदुपासनया ।
नजहास्यतिरूपमसौहिनिजंयतऐक्यमतिर्नभवत्युभयोः ९६

स्यत्येवतत्रहेतुः । यतइति । उभयोरत्यंतविलक्षणयोर्विरुद्धस्वभावत्वादैक्यमतिर्नभव
ति । एकत्वलक्षणफलांगीकारेमर्त्यत्वलक्षणायाःप्रकृतेःपरित्यागसंभवात्तत्परित्यागेच
स्वरूपस्यापिनाशप्रसंगात्जीवस्यब्रह्मत्वापत्तिरुपासनाफलमितिनवक्तव्यं मर्त्यस्वभाव
परित्यागेचअन्यस्यअन्यात्मकताऽयोगादुभयथापिब्रह्मप्राप्तिरुपासनाफलंनभवेदित्य ३२
र्थः।तदुक्तंआचार्यैः। "नान्यदन्यद्भवेत्तस्मान्नान्यदन्यद्विचिंतयेत् । अन्यस्यान्यात्मभावे
हिनाशस्तस्यध्रुवोभवेदिति " ॥९६॥

ननुस्वरूपनाशेनविनापिलोकेरसविद्धस्यायसः कनकत्वप्राप्तिदृष्टांतवदत्रापिमर्त्यस्वभाव विनाशेपिजीवस्यस्वरूपनाशमंतरेणब्रह्मत्वापत्तिःफलंभवतीतिचोदयतिपूर्ववादी । रस विद्धमिति । रसविद्धमयःस्वनाशमंतरेणसहजांप्रकृतिमयस्त्वंप्रविहायकनकत्वंयथेया त्प्राप्नुयात्तथापुरुषोपिसदुपासनयाअहंब्रह्मास्मीतिसंततोपासनयास्वनाशमंतरेणसहजं मर्त्यत्वंप्रविहायसदात्मकतांप्रतिपत्स्यतएवेतियस्मात्तस्माद्वाक्यजनितसम्यग्ज्ञानमंत

रसविद्धमयःप्रकृतिंसहजांप्रविहाययथाकनकत्वमियात् ।
पुरुषोपितथासदुपासनयाप्रतिपत्स्यतएवसदात्मकताम् ९७
अयसोवयवानभिभूयरसःस्थितवाननलानुगृहीतिमनु ।
कनकत्वमतिंजनयत्ययसिप्रतिपन्नमयोनतुकांचनताम् ९८

रेणापिसदुपासनाकर्मणैवजीवस्यब्रह्मप्राप्तिःसंभवतीतिचोद्यवादिनोभिप्रायः ॥ ९७ ॥ एषदृष्टांतोविद्वत्संप्रतिपन्नोनभवतिअयसःकनकत्वस्यभ्रांतित्वादितिपरिहरतिसिद्धांती। अयसइति । अयसोवयवानभिभूयआछाद्यस्थितवान्रसःअनलानुगृहीतिमनु । अग्नौ प्रक्षेपणानंतरंतदनुग्रहबलादयसिलोहेकेवलंकनकत्वमतिंजनयतिभ्रांतानांतत्रस्वर्णबु द्धिमुत्पादयतिअयस्तुपुनःकांचनतांनप्रतिपन्नंनप्राप्तमित्यर्थः ॥ ९८ ॥

टी० एतमेवार्थंदृष्टांतेनस्पष्टयति । उदकइति । यथापयोदुग्धमतिंउदकावयवानभिभूयआ टी०
छाद्यउदकेजनयति । यथाचकनकंरजतावयवानभिभूयरजतेकनकत्वमतिंजनयति ।
३३ तथारसोप्ययसोवयवानभिभूयायसिहेमबुद्धिंजनयति । हेममतिमेवकेवलंजनयतिनतुहे
मंकरोतियस्मादेवंतस्मादयसःकांचनत्वंभ्रांतिपरिगृहीतमित्यर्थः ॥ ९९ ॥ इतश्चायसः
कांचनत्वंभ्रांतिमात्रंरसवीर्यविपाकनाशेकांचनप्रतीत्यभावात् । तद्भावस्यागंतुकस्या

उदकावयवानभिभूयपयोरजतावयवांश्चयथाकनकम् ।
विपरीतमतिंजनयत्युदकेरजतेचतथायसिहेममतिम् ९९
रसवीर्यविपाकविनाशमनुप्रविनश्यतिकांचनताप्ययसः ।
कृतकंहिननित्यमितिप्रगतंसमवेतमवश्यमपैतियतः १०० ३३

वश्यंवस्त्रादिवदनित्यतानुमानादित्याह । रसवीर्येति । अयसःकांचनत्वभ्रांतिरपि
रसवीर्यविपाकविनाशमनुप्रविनश्यति । रसवीर्यविपाकस्यविनाशेकांचनत्वप्रतीतिरपि
नश्यति। तत्रहेतुंकथयति। समवेतमिति। समवेतंकार्यमवश्यमपैतिविनंक्ष्यतीतियतोतः ।
तत्रव्याप्तिंदर्शयति । कृतकंहीति । कृतकंकार्यमुद्भूतंवस्तुनित्यंनभवतीतिप्रगतंवस्त्रादौ
प्रसिद्धमितियस्मात्तस्मादयसःकांचनत्वंभ्रांतिसिद्धमित्यर्थः ॥ १०० ॥

एवमन्यस्यान्यात्मकत्वस्यभ्रांतिमात्रत्वात्परमार्थतोन्यस्यान्यात्मत्वासंभवान्मर्त्यस्व भावस्यजीवस्यसदुपासनकर्मणाऽमृतत्वलक्षणब्रह्मप्राप्तिर्नसंभवतीत्युक्तं।तत्रेदमाशंक्यते । अमृतत्वंनामप्रागविद्यमानमेवउपासनाकर्मसाध्यंभविष्यति यागादिसाध्यस्वर्गादिक फलवदित्यत्राह।सिद्धांती । अमृतत्वमिति । यजिवत्यागादिवत्पूर्वमसदेवामृतत्वंपुरुष स्यसदुपासनयाक्रियतेसंपाद्यतेयदि तर्हियजिकार्यवत्स्वर्गादिवदंतवदेवभवेत् । तत्रहे

अमृतत्वमसत्पुरुषस्ययदिक्रियतेसदुपासनयायजिवत् ।
यजिकार्यवदंतवदेवभवेत्कृतकस्ययतोविदिताऽध्रुवता १
पुरुषस्यसतश्चविधर्मकयोःसदुपासनयानभवेत्समितिः ।
यदिसंगतिरिष्यतएवतयोरवियुक्ततयानचिरंवसतः २

तुमाह । कृतकस्येति । कृतकस्यकार्यस्यअध्रुवताअनित्यतास्वर्गादिफलेविदिताविज्ञा ता "तद्यथेहकर्मचितोलोकःक्षीयतेएवमेवामुत्रपुण्यचितोलोकःक्षीयते" । यद्भावत्वेसति कृतकंतदनित्यंयथाघटइतिश्रुत्यनुमानाभ्यांसिद्धंकृतकस्यानित्यत्वं । तस्मादमृतत्वस्य क्रियासाध्यत्वेतस्यविनाशित्वमवश्यंभवेदित्यर्थः ॥ १ ॥ ननुयागसाध्यस्वर्गादिवत्तन्मा भूदुपासनाफलं । जीवब्रह्मणोःसंयोगाख्यंफलंभविष्यतीत्याशंक्याह । पुरुषस्येति । वि

धर्मकयोः संसारित्वासंसारित्वादिविरुद्धधर्मकयोःपुरुषस्यसतश्चइत्येतयोःसदुपासनया ब्रह्मोपासनकर्मणासमितिःसंगतिःनभवेत्। विपक्षेदोषमाह। यदीति। तयोःसंगतिरिष्य तेयदितर्ह्यवियुक्ततयासंयुक्ततयाचिरंनवसतः। "संयोगोविप्रयोगांत" इतिन्यायादुपास्त नापरत्वपक्षेविनाशरहितंफलंनास्तीत्यर्थः॥२॥मोक्षस्यचतुर्विधक्रियाफलविलक्षणत्वादु पासनाख्यंकर्ममोक्षसाधनंनभवेदित्याह। फलमिति। सदुपासनतःब्रह्मोपासनकर्मणापुरु

फलमीदृगिदंसदुपासनतःपुरुषस्यभविष्यतिनान्यदतः ।
नचतन्निरवद्यतयाभिमतंविदुषांबहुदोषसमीक्षणतः ३
सदुपासनकर्मविधानपरंनभवेदतएवहितद्वचनम् ।
अहमस्मिशरीरमिदंचममेत्यविवेकमतिंविनिवर्त्तयति ४

षस्यउपासकस्यइदंईदृक्एतादृशमेवफलंभविष्यति अतोन्यन्नित्यंनास्ति। यद्यन्यत्फलं कल्प्येततदपिफलंनिरवद्यतयानिर्दुष्टतयाविदुषांनाभिमतं। कुतोनाभिमतमित्यत्राह। ब हुदोषसमीक्षणतइति। साधनसाध्यस्यसर्वस्यानित्यत्वजडत्वादिदोषदर्शनादित्यर्थः।३। एवंतावत्तत्त्वमसिवाक्यस्योपासनाविधिपरत्वेसमीचीनफलाभावादुपासनापरत्वमयुक्त मित्युक्तं।इदानींकिंतर्हियुक्तमित्यपेक्षायां।यथावस्थितवस्तुबोधकतयाअज्ञाननिवृत्तिद्वारे

टी० ३४

णमोक्षसाधनत्वमेवेत्याहसिद्धांती । सदुपेति । सतएवोपासनापरत्वेनिरवद्यफलाभावा
देवतद्वचनंतत्त्वमसिवाक्यंसदुपासनाकर्मविधानपरंनभवेत् । तर्हितद्वाक्यंकिंपरमित्यत्रा
ह।अहमस्मीति । इदंशरीरमहमस्मीति मनुष्योहंब्राह्मणोहंक्षत्रियोहंव्रतीसंन्यासीतिश
रीरादिष्वहंबुद्धिमिदंशरीरंमदीयमितिशरीरगतात्मबुद्धिंचविनिवर्त्तयतिअनात्मविवेच
नतयाआत्मज्ञानमुत्पादयतीत्यर्थः ॥ ४ ॥ एवंतत्त्वमसिवाक्यस्याखंडैकरसवस्तुपरत्वमु

सकलोपनिषत्सुशरीरभृतःपरमात्मपदैकविभक्तितया ।
उपदेशवचांस्यनयैवदिशागमयेन्मतिमानभियुक्ततया ५

पपादितं । इदानींसर्वशास्त्रोपनिषद्गतानिमहावाक्यान्यप्यनयैवदिशायोजयितव्यानी
त्याह । सकलइति । शरीरभृतोजीववाचकपदस्यपरमात्मपदैकविभक्तितयापरमात्मवा
चकपदेनैकविभक्तितयासामानाधिकरण्येनसकलोपनिषत्सुविद्यमानानियान्युपदेशवचां
सिएकत्वप्रतिपादकानिवाक्यानितान्यपिमतिमानुपनिषदांशक्तितात्पर्यज्ञःअनयैवदि
शाउक्तेनमार्गेणयथातत्त्वमसिवाक्यस्यगुणवादस्तुतिविपरीतबोधकत्वोपासनापरत्वनि
रासेनजीवपरयोरेकत्वमुपपादितंतथाभियुक्ततयाप्रामाण्येनगमयेत्उन्नयेदित्यर्थः ॥५ ॥

संप्रदायविद्वचनमप्यत्रप्रमाणमित्याह । द्रविडइति । द्रविडाचार्यश्चउपदेशसाहस्रयां । "श्रुतिस्तत्त्वमसीत्याहश्रोतुर्मोहापनुत्तये" इत्यादिनातत्त्वमसीतिवचःतत्त्वमसीतिवाक्यमज्ञानस्यनिवर्त्तकमेवेतिनिरूपितवान्। तत्रदृष्टांतंदर्शयति।शवरेणेति । कुतश्चित्कारणादरण्यंप्राप्तस्यशवरेणविवर्द्धितस्यराजशिशोःराजपुत्रस्यनिजंजन्मवेत्तीतिनिजजन्मवित्यःशवरःतस्योक्तिःयथाराजपुत्रस्यराजपुत्रत्वाज्ञाननिवर्त्तका । तन्निदर्शनतःत

द्रविडोपिचतत्त्वमसीतिवचोविनिवर्त्तकमेवनिरूपितवान् ।
शवेरणविवर्द्धितराजशिशोर्निजजन्मविदुक्तिनिदर्शनतः ६
यतएवमतःस्वशरीरगतामहमित्यविवेकमतिंसुदृढाम् ।
प्रविहाययदक्षरमद्वयकंत्वमवेहितदक्षरमात्मतया ॥ ७ ॥

दृष्टांतत्वेनतत्त्वमसिवाक्यस्याज्ञाननिवर्त्तकत्वंनिरूपितवानित्यर्थः ॥ १०६ ॥ यस्मात्तत्त्वमसिवाक्यमज्ञाननिवर्त्तकंतस्मात्त्वंदेहादिष्वहंममाभिमानंपरित्यज्याखंडवाक्यार्थज्ञानानुकूलतयावर्त्तस्वेतिशिष्यंशिक्षयतिगुरुः । यतइति । यतएवंयस्मादेवंवाक्यमज्ञाननिवर्त्तकंतस्मात्कारणात्स्वशरीरगतांसुदृढांअहंममेत्यनादिसिद्धांअहमित्यविवेकमतिंप्रविहाय । ततःपरमद्वयंसजातीयविजातीयनानात्वरहितंनक्षरतीत्यक्षरंयद्ब्रह्मतदा

त्मतयाअवेहिस्वस्वरूपत्वेनजानीहीत्यर्थः ॥ ७ ॥ त्वमवेहितदक्षरमात्मतयेतिप्रत्यग्ब्र
ह्मणोरेकत्वमुक्तंतत्सिध्यर्थंतत्त्वंपदार्थपरिशोधनंकरोतिश्लोकषट्केन । तत्रनमनोनमति
रित्यादिश्लोकद्वयेनतत्पदार्थपरिशोधनंक्रियते । तत्राद्यश्लोकेनतत्पदलक्ष्यस्यब्रह्मणो
मनआदिवैलक्षण्यंसाधयति । द्वितीयश्लोकेनमनआदिनासंबंधराहित्यंदर्शयतीतिविभा

नमनोनमतिःकरणानिचनोनरजोनतमोनचसत्त्वमपि ।
नमहीनजलंनचवन्हिरपिश्वसनोननभश्चपदंपरमम् ८
अमनस्कमधीकमनिंद्रियकंविरजस्कमसत्त्वतमस्कमपि ।
अमहीजलवन्ह्यनिलांबरकंपरमक्षरमात्मतयाश्रयभोः ९

गः । नेति । नमनोनमतिरित्यादिश्लोकद्वयस्यायंभावः । मनआदिकमात्मानभवतिदृ
श्यत्वात्करणत्वात्कार्यत्वाद्विभक्तत्वात्जडत्वात्परिच्छिन्नत्वादाद्यंतवत्वाच्च । एवंमन
आदेरनात्मत्वेसिद्धेतत्साक्षिणःआत्मनोनिरयवत्वादसंगस्वभावत्वादहंकारममकारादि
राहित्याच्चनित्यत्वंशुद्धत्वंबुद्धत्वंमुक्तत्वंअविलुप्तदृक्स्वरूपत्वंचसिद्धं । यदेवंभूतंपरमक्ष
रंतदाश्रयात्मतयाइत्युपदेशप्रकारः ॥ ८ ॥ ९ ॥

 इदानींत्वंपदार्थपरिशोधनायजागरितावस्थांदर्शयति । करणानीति । मतिःकरणानीं
द्रियाणिविषयाभिमुखंयथाभवंतितथाप्रगमय्यप्रापयित्वामतिर्विषयेषुचरेदितियत् तर्हि
 बुधाःजागरितंप्रवदंति । दृशेःदृग्रूपस्यस्वयंप्रभस्यममतज्जागरितंनास्तीत्यवगच्छजा
नीहीत्यर्थः ॥ १० ॥ इदानींस्वप्नावस्थांदर्शयति । करणानीति । जाग्रत्स्थितिनिमि

करणानिहियद्विषयाभिमुखंप्रगमय्यमतिर्विषयेषुचरेत् ।
तदुजागरितंप्रवदंतिबुधानतदास्तिममेत्यवगच्छदृशेः १०
करणानियदोपरतानितदाविषयानुभवाहितवासनया ।
विषयेणविनाविषयप्रतिभंस्फुरणंस्वपनंप्रवदंतिबुधाः ११

त्तकर्मक्षयेयदाकरणानींद्रियाणिउपरतानिबाह्यविषयेभ्योविनिवृत्तानि । तदाबाह्यविष
येणविनाकेवलंविषयानुभवाहितवासनयाअनुभवजनितसंस्कारमात्रेणविषयप्रतिभंस्फुर
णंस्वप्नंप्रवदंतिबुधाः । उपसंहृतकरणस्यजाग्रद्वासनानिमित्तंतथाविधहस्त्यश्वरथादिवि
षयंज्ञानंस्वप्नमित्यर्थः ॥ ११ ॥

इदानींसुषुप्त्यवस्थांदर्शयति । करणस्येति । करणस्यधियःअंतःकरणरूपायाबुद्धेर्वि
षयाकृतिकेनविषयाकारेणस्फुरणेनविना यास्थितताअमुंनिर्विषयांस्थितिंसुषुप्तिंवदंति
बुधाः । कीदृशाःविनिवृत्ततृषःविनिवृत्तारोपितस्यनिषेध्यत्वेसतिदृष्टानुश्रविकविषये
भ्योविनिवृत्तातृट्तृष्णायेषांतेविनिवृत्ततृषएषणात्रयरहिताःपरमहंसाः । "सत्यंज्ञानमनं
तंब्रह्म" इत्यादिश्रुतिषुप्रतिपादितंयत्तत्त्वंतद्विदंतीतिश्रुतितत्त्वविदःतेब्रह्मज्ञानिनःवदंती

करणस्याधियःस्फुरणेनविनाविषयाकृतिकेनतुयास्थितता ।
प्रवदंतिसुषुप्तिममुंहिबुधाविनिवृत्ततृषःश्रुतितत्त्वविदः १२
इतिजागरितंस्वपनंचाधियःक्रमतोऽक्रमतश्चसुषुप्तिरपि ।
नकदाचिदपित्रयमस्तिममेत्यवगच्छसदास्मितुरीयमिति १३

त्यन्वयः । बुद्धेःस्वकारणोपरमंसुषुप्तिंप्रवदंतीत्यर्थः ॥ १२ ॥ एवमवस्थात्रयंदर्शयित्वा
इदानींतत्साक्षिणश्चिदात्मनोवस्थात्रयराहित्यंदर्शयति। इतीति ।इत्थंक्रमतोऽक्रमतश्चया
तायातंवर्तमानंजागरितंस्वप्नंसुषुप्तिरपिइत्येतदवस्थात्रयंधियएवधीधर्मएव । तत्साक्षिण
श्चिदात्मनोममकदाचिदपिइदमवस्थात्रयंनास्तीत्यवगच्छ । किंचसदादेहेंद्रियमनसांप्र
सारेप्रशांतावपिस्वयंप्रकाशपरमानंदचिद्घनमवस्थात्रयातीतंतुरीयंपदंतदेवाहमस्मीत्य

तो० वगच्छ । तदुक्तमाचार्यैः । " सुषुप्तिजाग्रत्स्वप्नंचदर्शनंनमेस्तिकिंचित्स्वमिवेहमोहनं टी०
स्वतश्चतेषांपरतोप्यसत्त्वतस्तुरीयएवास्मिसदाहगद्वय " इत्येवंजानीहीत्यर्थः ॥ १३ ॥
३७ यद्येवंतस्यात्मनःतुरीयत्वंनामचतुर्थत्वंपरमार्थतोंऽगीकृतंस्यात्ततश्चात्मनोनिर्विशेषत्वं
कथंस्यादित्याशंक्यावस्थात्रयमपेक्ष्यतुरीयत्वमित्याहतस्यासत्यत्वकथनाय । यद्दुइति
मूढधियाअविवेकिनाप्रत्यगात्मनियज्जागरितप्रभृतित्रितयंपरिकल्पितं तदवस्थात्रयम

यद्दुजागरितप्रभृतित्रितयंपरिकल्पितमात्मनिमूढधिया ।
अभिधानमिदंतदपेक्ष्यभवेत्परमात्मपदस्यतुरीयमिति १४
यदपेक्ष्यभवेदभिधानमिदंपरमात्मपदस्यतुरीयमिति ।
तदसत्यमसत्यगुणश्चततःपरिनिर्मितवारणचेष्टितवत् १५

पेक्ष्यपरमात्मपदस्यतुरीयमितिइदमभिधानंभवेत् । यस्मात्तुरीयत्वंसाकांक्षंतस्मात्तुरीय
शब्दवाच्यमवस्थांतरंवस्तुतोनास्ति । अग्रहणान्यथाग्रहणरहितंस्वयंप्रकाशपरमानंदचि
द्घनंपरमात्मतत्त्वंतुरीयशब्देनविवक्ष्यते । नतुतुरीयमित्यवस्थांतरंततश्चात्मानिर्विशेषः ३७
सिद्ध्यतीत्यभिप्रायः ॥ १४ ॥ नन्ववस्थात्रयमपेक्ष्यतुरीयत्वंभवतुतथापितत्सत्यं
भविष्यतीत्याशंक्य । अवस्थात्रयस्यमायामयत्वात्तदपेक्षितंतुरीयत्वमपितथाविधमेवे

त्यभिप्रेत्याह । यदिति । यदवस्थात्रयमपेक्ष्यपरमात्मपदस्यपरमात्मवस्तुनः तुरीयमिदमभिधानंभवेत्तदवस्थात्रयमसत्यम् । अवस्थात्रयस्यासत्वेहेतुमाह । असत्यगुणइति । असत्यस्यमनसोगुणोधर्मइतियस्मात्तस्मादवस्थात्रयमसत्यम् । असत्यधर्मस्यासत्यत्वेदृष्टांतमाह । परिनिर्मितेति । मत्तगजाकीर्णेवनप्रदेशेसंचरतागजभीरुणाकेनचिद्गजपरिमितपाषाणेसमारोपितस्यवारणस्यचेष्टितं करचरणादिमत्त्वंतच्चेष्टि

गगनप्रमुखंपृथिवीचरमंविषयेंद्रियबुद्धिमनःसहितम् ।
जनिमज्जगदेतदभूतमितिश्रुतयःप्रवदंत्युपमानशतैः १६

तंचयद्वदसत्यं । तद्वन्मायामयस्यमनसोगुणत्वादवस्थात्रयमप्यसत्यं । तथाचतदपेक्षितंतुरीयत्वमपिपरमात्मव्यतिरेकेणवस्तुतोनास्तीत्यभिप्रायः ॥ १५ ॥ असत्यमनोधर्मत्वाज्जागरितादित्रयमप्यसत्यमित्युक्तं । इदानींतत्साधनायमनआदिजगतोऽसत्यत्वंसाधयति । गगनेति । गगनप्रमुखंपृथिवीचरमंआकाशमारभ्यपृथिव्यंतंविषयेन्द्रियबुद्धिमनःसहितंएतत्सर्वंजगज्जातंअभूतंअसत्यमितिश्रुतयःउपमानशतैःप्रवदंति । मनआदिजगतोदृष्टांतशतेनजनितत्वात्मिथ्यात्वंकथयंतिश्रुतयइत्यर्थः ॥ १६ ॥

टी० तत्रदृष्टांतंदर्शयितुमुपोद्धातंकरोति । कफइति । प्रतिपाद्यमर्थंबुद्धौसंगृह्यप्रागेवतदर्थमर्थांतरवर्णनमुपोद्धातइतिलक्षणज्ञैरुपदिष्टामुपोद्धातप्रक्रियामाश्रित्य मनआदेरनृतत्वंसाध्यते । इदंशरीरंकुत्सितंकुशरीरंयथासततंकफपित्तसमीरणधातुधृतंवातपित्तश्लेष्मा
३८ ख्यस्यधातोःवैषम्येसतिशरीरस्यनाशदर्शनात्रिधातुवैषम्याभावेचस्वास्थ्यदर्शनात्शरीरंकफपित्तसमीरणधातुधृतमित्युच्यते । यथायंदृष्टांतःतथाप्रभवप्रभृतिप्रलयांतमिदंजग

कफपित्तसमीरणधातुधृतंकुशरीरमिदंसततंहियथा ।
प्रभवप्रभृतिप्रलयांतमिदंजगदग्निरवींदुधृतंहितथा १७
जगतःस्थितिकारणमित्थमिदंप्रथितंरविवन्हिशशित्रितयम् ।
स्मृतिवेदजनेषुभृशंप्रथितंश्रुतिरीरितवत्यनृतंतदिति १८

त् । अग्निरवींदुभिर्धृतंअग्न्यादीनांज्योतिषामन्यतमस्याप्यभावेजगदंधतमोभवेत्ततश्च जगतःस्थितिरपिनस्यादित्यभिप्रायेणजगदग्निरवींदुधृतमित्युच्यतेइत्यभिप्रायः॥१७॥
कुशरीरधारकधातुत्रितयवज्जगद्धारकस्याग्न्यादित्रितयस्यासत्यत्वंश्रुतिर्दृष्टांतेनोक्तवतीत्याह। जगतइति। इत्थंउक्तेनप्रकारेणतद्रविर्वन्हिशशित्रितयंजगत्स्थितिकारणमितिस्मृतिवेदजनेषुप्रथितंप्रसिद्धं । "एतस्यैवाक्षरस्यप्रशासनेगार्गिसूर्याचंद्रमसौविधृतौ ३८

तिष्ठतः। अहंवैश्वानरोभूत्वाप्राणिनांदेहमाश्रितः। प्राणापानसमायुक्तःपचाम्यन्नंचतुर्विधं। यदादित्यगतंतेजोजगद्भासयतेखिलं। यच्चंद्रमसियच्चाग्नौतत्तेजोविद्धिमामकं। अग्नौप्रास्ताहुतिःसम्यगादित्यमुपतिष्ठतेआदित्याज्जायतेवृष्टिर्वृष्टेरन्नंततःप्रजा" इतिवेदस्मृतिविद्वज्जनेषुजगत्स्थितिहेतुतयाप्रथितंयदग्न्यादित्रितयंतदग्न्यादिकमनृतमिति श्रुतिरीरितवत्युक्तवतीत्यर्थः॥ १८॥ कथमग्न्यादित्रितयस्यानृतत्वंश्रुतिरुक्तवतीत्याकांक्षायांश्रुतेरुक्तिप्रकारंदर्शयति। यदुरोहितशुक्लसुकृष्णमित्यारभ्यानयोपमयानृतताम

यदुरोहितशुक्लसुकृष्णमिदंज्वलनादिषुरूपमवैतिजनः।
तदुतैजसमाप्यमथान्नमितिश्रुवतीत्रयमेवतुसत्यमिति १९

वदच्छ्रुतिरग्निदिवाकरचंद्रमसामित्यंतेनग्रंथेन। यदिति। "यदग्नेरोहितंरूपंतेजसस्तद्रूपंयच्छुक्लंतदपांयत्कृष्णंतदन्नस्ये" तिछांदोग्यश्रुतिर्ज्वलनादिषुअनुगतं यद्रोहितशुक्लकृष्णमिदंरूपंजनोवैतिजानाति। तेषांरूपाणांमध्येयद्रोहितंरूपंतत्तैजसंतेजःसंबंधितत्तेजसःकारणंरोहितमित्यर्थः। तेषांमध्येयच्छुक्लंतदाप्यंअप्संबंधितदभेदेनामृतकिरणश्चंद्रमालक्ष्यतेतस्मादयमर्थःतेषांमध्येयच्छुक्लंरूपंतदाप्यंचांद्रमसंचंद्रमसःकारणंयच्छुक्लंरूपमितियावत्। तेषांमध्येयत्कृष्णंरूपंभास्वरंकृष्णवर्णंतदेवान्नसंबंधिअन्नशब्दे

तो० नान्नहेतुर्दिवाकरोलक्ष्यतेतस्मादयमर्थःतेषांमध्येयत्कृष्णंरूपंभास्वरंकृष्णवर्णं तदेवान्नंअ टी०
न्नशब्देनलक्षितोदिवाकरःतस्यकारणंसुकृष्णमितियावत् । “ आकृष्णेनरजसावर्त्तमा
३९ नोनिवेशयन्नमृतंमर्त्यंच । हिरण्मयेनसवितारथेनदेवोयातिभुवनानिपश्यन्ति ” तिश्रु
त्यादिवाकरस्यसुकृष्णरूपत्वमवगम्यते । एवंज्वलनहिमकरदिवाकराणांलोहितशुक्ल
कृष्णकार्यत्वंब्रुवतीश्रुतिःत्रयमेवतुसत्यमित्युक्तवती । कारणभूतमरुणादित्रयमेवसत्यंत
त्कार्यमग्न्यादित्रयमसत्यमितिसिद्धेतद्दृष्टांतेनकार्यस्यमनआदिजगतोमिथ्यात्वंकारण

रुचकप्रमुखंकनकादिमयंरुचकाद्यभिधाननिमित्तमपि ।
असदित्यवगम्यतएवयतोव्यभिचारवतीरुचकादिमतिः २०

स्यब्रह्मणःसत्यत्वंसाधयितुंशक्यमित्यभिप्रायः ॥ १९ ॥ एवंकारणस्यारुणादेःसत्यत्वं
तत्कार्यस्याग्न्यादेरसत्यत्वंचश्रुत्योक्तं । तर्हिकेनदृष्टांतेनाग्न्यादित्रिकस्यमिथ्यात्वमरु
णादित्रिकस्यसत्यत्वंचोक्तमित्याकांक्षायां । अत्रदृष्टांतंदर्शयितुंकनकादेःसत्यत्वंरुच
कादेरसत्यत्वंचसाधयत्युत्तरश्लोकद्वयेन । तत्राद्येनरुचकादेरसत्यत्वंदर्शयति । रुचक ३९
प्रमुखमिति । कनकादिमयंकनकादिकार्यंरुचकप्रमुखंरुचकाद्यभिधाननिमित्तंयद्यपित
थापिअसदित्येवावगम्यतेरुचकादिकमसत्यमितिज्ञायते । कुतस्तदित्यत्राह । यत

इति । रुचकादिमतिर्व्यभिचारवतीतियतःअतःकारणादसदित्यवगम्यतइत्यर्थः॥२०॥
कार्यस्यरुचकादेरसत्यत्वमुक्त्वाअधुनाकारणस्यकनकादेःसत्यत्वंसाधयति । नकदाचि
दपीति । द्रष्टुःपुरुषस्यकनकादिमतिःकदाचिदपिनव्यभिचरतीतियतःकनकमितिमतिः
कनककार्येरुचकादौसर्वत्राप्यनुस्यूतेतियस्मात्तस्मात्कनकादिसत्यतयाभिमतं । उ
क्तहेतुंनिगमयति । विपर्ययएषुनहीति । एषुकनकादिषुरुचकादिषुचविपर्ययोनहिव्य

नकदाचिदपिव्यभिचारवतीकनकादिमतिःपुरुषस्ययतः ।
ततएवहिसत्यतयाभिमतंकनकादिविपर्ययएषुनहि २१
रुचकादिसमंज्वलनादिभवेदनृतत्वगुणेनतुसत्यतया ।
अरुणप्रमुखंज्वलनप्रभृतिप्रकृतित्रितयंकनकादिसमम् २२

त्यासोनास्तियस्मात्तस्मात्कनकादिसत्यंरुचकाद्यसत्यमित्यर्थः ॥ २१ ॥ तर्हिदृष्टांतदा
र्ष्टांतिकयोर्मध्येकस्यकेनसाम्यमित्यपेक्षायामाह । रुचकादीति । ज्वलनादिअग्न्यादि
त्रितयंरुचकादिसमंभवेत् । तत्रहेतुंकथयति । अनृतत्वगुणेनत्विति । अनृतत्वगुणवत्वा
दित्यर्थः । ज्वलनप्रभृतिप्रकृतित्रितयंज्वलनप्रभृतेःकारणत्रितयंअरुणप्रमुखंसत्यत्वादे
वकनकादिसमम् ॥ २२ ॥

टी० अनेनकनकरुचकादिदृष्टांतेनकारणस्यारुणादेःसत्यत्वंकार्यस्याग्न्यादेरसत्यत्वमुक्तवती श्रुतिरित्याह । अनयेति । "यथासौम्यैकेनमृत्पिंडेनसर्वंमृन्मयंविज्ञातंस्याद्वाचारंभणं विकारोनामधेयंमृत्तिकेत्येवसत्यंयथासौम्यैकेनलोहमणिनासर्वंलोहमयंविज्ञातंस्याद्वाचारंभणंविकारोनामधेयंलोहमित्येवसत्यं" इत्यादिनानिखिलस्यकार्यस्यकारणतावन्मात्रत्वंवदतिश्रुतिः।अनयोपमयाकनकरुचकादिदृष्टांतेनअग्निदिवाकरचंद्रमसांअनृततामव

अनयोपमयानृततामवदच्छ्रुतिरग्निदिवाकरचंद्रमसाम् ।
अमृषात्वमपिश्रुतिरुक्तवतीत्रितयस्यतुरक्तपुरस्सरिणः २३
अनृतत्वमिदंज्वलनप्रभृतेर्यदवादिभवेत्तदुदाहरणम् ।
वितथाविकृतिःसततंसकलानतथाप्रकृतिःश्रुतिनिश्चयतः २४

दत्उक्तवतीति। किंचरक्तपुरःसरिणःत्रितयस्यअमृषात्वमपिसत्यत्वमप्युक्तवतीत्यर्थः२३ उपमानशतैर्मनआदिजगतोनृतत्वंश्रुतिरुक्तवतीतिपूर्वमुक्तंइदानींतदुपमानशतंविविच्य दर्शयति । अनृतत्वमिति। रुचकादिदृष्टांतेनज्वलनप्रभृतेर्यदनृतत्वमवादितदिदमुदाहरणंभवेत् । तत्कथमित्यत्राह । वितथेति । विकृतिमात्रंसर्वंवितथमेवमिथ्यैवरुचकादिवदित्यर्थः।नतथाकारणंकारणंतुतथाविधंनभवेत्किंतुसत्यमेवेतिश्रुतिनिश्चयतःश्रुत्यानि टी०

श्रयेनोक्तमित्यर्थः ॥ २४ ॥ कारणद्रव्यापकर्षणंकार्यद्रव्यस्यानृतत्वसाधकमित्येतल्लो
केपिदृष्टमित्याह । प्रदिदर्शयिषुरिति । वसनस्यवस्त्रस्यवितथत्वंप्रदिदर्शयिषुःपुरुषस्तं
तुगुणमपास्यतितंतुकार्यंपटंयथापास्यतिनिरस्यतिइदंवस्त्रंतंतुमात्रमिति । तथात्रापितं
तुसमंत्रितयंकारणभूतमरुणादित्रितयमपकृष्यस्वीकृत्य ज्वलनप्रमुखस्याग्न्यादित्रितय
स्यमिथ्यात्वमुक्तवतीत्यर्थः ॥ २५ ॥ एवमग्न्यादिदृष्टांतेनमनआदिजगतोमिथ्यात्वं

प्रदिदर्शयिषुर्वसनस्ययथावितथत्वमपास्यतितंतुगुणम् ।
अपकृष्यतुतंतुसमंत्रितयंज्वलनप्रमुखस्यतथोक्तवती २५
अवनिप्रमुखंवियदंतमिदंविकृतिस्तुपरस्यभवत्यपरम् ।
अनृतंत्वपरंविकृतिस्तुयतोऽवितथंतुपरंप्रकृतिस्तुयतः २६

अरुणादिदृष्टांतेनब्रह्मणःसत्यत्वंचश्रुत्याविवक्षितमित्युक्तम् । इदानींतत्रहेत्वाकांक्षायां
कार्यत्वात्कारणत्वाच्चेत्युभयत्रहेतुमाह । अवनिप्रमुखमिति । अवनिप्रमुखंवियदंतमि
दंअपरमर्वाचीनंपरस्यब्रह्मणोविकृतिःकार्यंभवति । किमतस्तत्रफलितमित्यत्राह । अनृ
तमिति । अपरंदृश्यतयाप्रतीयमानंजगत्सकलंअनृतंपरस्यब्रह्मणोविकृतिस्तुयतःकार्यं
तुयतःअतःकारणादनृतं । परंतुकारणंब्रह्मतुअवितथंवितथंनभवति । कुतइत्यत्राह ।

प्रकृतिस्तुयतइति । कारणंतुयस्मात्तस्मादवितथंसत्यमित्यर्थः । अयंभावः । दृश्यंमन आदिजगदनृतंभवितुमर्हतिकार्यत्वादभ्र्यादिवत् । परंब्रह्मतुसत्यंभवितुमर्हतिकारणत्वा दरुणादिवत् । अभ्र्यादित्रितयमसत्यंभवितुमर्हतिकार्यत्वाद्रुचकादिवत् । अरुणप्रमुखं त्रितयंसत्यंभवितुमर्हतिकारणत्वात्कनकादिवदितिसमुदायार्थः ॥ २६ ॥ यथोक्तेनहे तुनासाधितमर्थमुपसंहरति । अतइति । कारणंसत्यंकार्यमसत्यमितियस्मात्तस्मात्सदु

अतएतदसेधिसदुक्तिपरंनमृषेतिमृषातुततोन्यदिति ।
इतिसिद्धमतोयदवादिमयाजनिमज्जगदेतदभूतमिति २७
मनसोप्यनृततत्वमसेध्यमुतःप्रतिपादितहेतुतएवभवेत् ।
चरितंचतदीयमसत्यमतःपरिनिर्मितवारणचेष्टितवत् २८

क्तिपरंब्रह्मनमृषामृषानभवेत् । ततोऽन्यत्तुमृषातस्माद्ब्रह्मणोऽन्यत्सर्वंमृषाअसत्यमित्ये तदसेधिसिद्धं । ततः किमितितत्राह । इतिसिद्धमिति । जनिमज्जगदेतदभूतमितिम यायत्पूर्वमवादितदिदंसिद्धमित्यर्थः ॥ २७ ॥ ननूक्तहेतुनाजगतोमिथ्यात्वंभवतुमनस स्तच्चरितस्यवाजागरितादेश्चनमिथ्यात्वंसिद्धमित्यत्राह । मनसइति । अमुतःप्रतिपादि तहेतुतएवमनसोऽप्यनृतत्वमसेधिकार्यत्वादित्यनेनैवहेतुनामनसोऽप्यनृतत्वंसिद्धमित्यर्थः।

यस्मान्मनसोनृतत्वंततएवतदीयंचरितंअवस्थात्रयमप्यनृतंभवेत् । तत्रदृष्टांतमाह । प
रिनिर्मितेति । यथापरिनिर्मितवारणचेष्टितमसत्यंअसत्यधर्मत्वात् । तद्वदत्राप्यसत्यध
र्मत्वादवस्थात्रयमसत्यमित्यर्थः ॥ २८ ॥ ननुमनसःकार्यत्वेसिद्धेमनोऽनृतंस्यात्तदेव
नास्तिअश्रुतत्वादितिशंकतेपूर्ववादी । नन्विति । सतःपरमात्मनःसकाशान्मनसःउद्भ
वनंश्रुतिर्नाभ्यवदत्स्वप्नमुखादुद्भवनंमनसोनाभ्यवदत् । तस्मादस्यमनसोनृतत्वगतिःअ

ननुनाभ्यवदच्छ्रुतिरुद्भवनंमनसस्तुसतोनचस्वप्नमुखात् ।
कथमस्यभवेदनृतत्वगतिर्मनसोभगवन्वदनिश्चयतः २९
ननुसप्तमआत्मनउद्भवनंमनसोभिदधावसुनापिसह ।
कथमस्यभवेदमृषात्वगतिर्मनसोविकृतित्वगुणस्यवद ३०

सत्यत्वावगतिःकथंभवेत्भोभगवन्विचार्यवदेत्यर्थः ॥ २९ ॥ ननुनैतच्चोद्यंघटतेछांदो
ग्यसप्तमे " आत्मतोमन " इतिमनसःपरमात्मकार्यत्वश्रवणादित्याहसिद्धांती । नन्वि
ति । छांदोगोपनिषदिसप्तमाध्यायेआत्मनःसकाशादसुनापिसहप्राणेनचसहमनसउद्भवनं
अभिदधौश्रुतिरितियस्मात्तस्माद्विकृतित्वगुणस्यकार्यत्वधर्मकस्यमनसोऽमृषात्वगतिः
सत्यत्वावगतिःकथंभवेत् । तस्मात्परमात्मकार्यत्वश्रवणान्मनसोनृतत्वमित्यर्थः॥३०॥

टी० ४२ मुंडकेपिमनसउद्भवनंपरमात्मनःश्रुतमित्याह । असुनेति । "एतस्माज्जायतेप्राणोमनः टी०
सर्वेंद्रियाणिच ।खंवायुर्ज्योतिरापश्चपृथ्वीविश्वस्यधारिणी" । इत्यादिमुंडकेपिअसुनाप्रा
णेनकरणैरिंद्रियैर्गगनप्रमुखैराकाशादिभिश्चसहपुरुषात्परमात्मनःसकाशान्मनसःउद्भव
नंउक्तमितियतोतःकारणादपिमनोवितथंअनृतमित्यवधारयनिश्चिनुइत्यर्थः ॥३१॥एवं

असुनाकरणैर्गगनप्रमुखैःसहमुंडकउद्भवनंमनसः ।
पुरुषात्परमात्मनउक्तमतोवितथंमनइत्यवधारयभोः ३१
मनसोन्नमयत्वमवादियतस्ततएवहिभूतमयत्वगतिः ।
कुशरीरवदेवततोपिभृशंवितथंमनइत्यवधारयभोः ३२

परमात्मकार्यत्वश्रवणान्मनसोनृतत्वमुक्तमिदानींभौतिकत्वश्रवणादपिमनसोनृतत्वंसि
द्धमित्याह मनसइति । "अन्नमयंहिसौम्यमनःआपोमयःप्राणः । अन्नमशितंत्रेधाविधीय ४२
तेतस्ययोणिष्ठोभागस्तन्मन" इतिमनसोन्नमयत्वंअन्नकार्यत्वमवादियतोतएवकुशरीरव
द्भूतमयत्वगतिःभूतकार्यत्वावगतिस्ततोमनोपिवितथमसत्यमित्यवधारयेत्यर्थः ॥ ३२॥

एवंकार्यत्वहेतुनामनआदिजगतोनृतत्वंसाधितं।इदानीमाद्यंतवत्वादित्यनुमानांतरेणापि मनआदिजगतोनृतत्वंसाधयितव्यमितिशिष्यंशिक्षयति। कुर्विति । गगनप्रमुखंजनिमत्सकलंजगत्सत्यंनभवतीतिपक्षंकुरुप्रतिज्ञांकुरु । तत्रहेतुंकथयति । प्रथमंचरमंचनचास्तियतइति । तत्रदृष्टांतमाह । रुचकादिवदित्युपमांचवदेति ॥ ३३ ॥ कनक

कुरुपक्षमिमंगगनप्रमुखंजनिमत्सकलंनहिसत्यमिति ।
प्रथमंचरमंचनचास्तियतोरुचकादिवदित्युपमांचवद ३३
कनकेरुचकादिनपूर्वमभूच्चरमंचनविद्यतइत्यनृतम् ।
अधुनापितथैवसमस्तमिदंजनिमद्वियदादिभवेदनृतम् ३४

रुचकादिदृष्टांतदार्ष्टांतिकार्थान्प्रपंचयति । कनकइति । कारणभूतेकनकेरुचकादिकं कार्यंप्रथमंनाभूच्चरमंचनविद्यते। " आदावंतेचयन्नास्तिवर्त्तमानेपितत्तथा " इतिन्यायात्। अधुनावर्त्तमानकालेपिकनकव्यतिरेकेणरुचकादिनविद्यतेयथा। तथाजनिमद्वियदादि समस्तमिदंजगदनृतमसत्यंभवेदित्यर्थः ॥ ३४ ॥

सो० एवंकनकरुचकादिदृष्टांतेन कार्यकारणव्यतिरेकेणनास्तीतिस्वसिद्धांतःसमर्थितस्तत्रेद टी०
माशंक्यते । कार्यकारणयोरत्यंतभेदोस्त्येवतयोस्तादात्म्यप्रतिभासस्तुसमवायसंबंधनि
बंधनइतिवैशेषिकादयस्तान्प्रत्याह । कनकादिष्विति । कनकादिरूपजातंरुचकप्रमुखंत
४३ तःकनकादेःसकाशात्पृथगेवाभूद्यदि । तर्हिअमीषुरुचकादिषुअधिकंपरिमाणंगुरुत्वंकु

कनकादिषुयद्रूपजातमभूद्रुचकप्रमुखंपृथगेवततः ।
अधिकंपरिमाणममीषुकुतोनभवेदितिवाच्यमवश्यमिदम् ३५
कनकप्रभृतेर्व्यतिरिक्तमतोरुचकादिनविद्यतएवकुतः ।
पृथगग्रहणात्कनकप्रभृतेरितिकारणमेवसदन्यदसत् ३६

तोनभवेदितिपृष्टेसतिकुशलैस्तार्किकैरिदमवश्यंवाच्यंअस्यप्रश्नस्योत्तरंवक्तुंनशक्यतइ
त्यर्थः ।।३५।।इतश्चकार्यकारणयोर्भेदोनयुक्तइत्याह । कनकइति । कनकादिरूपजातंअतो ४३
रुचकादिकनकप्रभृतेर्व्यतिरिक्तंनविद्यते । तत्कुतइत्यत्राह । पृथगिति । कनकप्रभृतेःपृ
थगग्रहणात्भेदेनादर्शनात्तस्मात्सदाकारणमेवसत्यंअन्यदितरदसत्यमित्यर्थः ।। ३६ ।।

ननुतथापिनामरूपाकारैःकार्यकारणयोर्भेदएवयुक्तइतिशंकतेपूर्ववादी । नन्विति । प्रकृतेःकारणात्सकाशाद्विकृतेःकार्यस्यनामतथारूपमपिआकारोपिपृथगेवअतःकार्यमपिपृथगेव । यतएवंअतःकारणात्प्रकृतेःसकाशाद्विकृतेरव्यतिरिक्ततयावगमःकथं कार्यकारणयोरभेदावगतिःकथंइदंवाच्यंवक्तव्यम् । कारणात्कार्यंभिन्नंभवितुमर्हतिनामभेदाद्रूपभे

ननुनामपृथग्विकृतेःप्रकृतेरथरूपमथापिचकार्यमतः ।
कथमव्यतिरिक्ततयावगमःप्रकृतेर्विकृतेरितिवाच्यमिदम् ३७
इहवीरणतंतुसुवर्णमृदःकटशाटकहारघटाकृतयः ।
उपलब्धजनैरुपलब्धमतोनभिदास्तिततःप्रकृतेर्विकृतेः ३८

दात्कार्यभेदाच्चेति ॥ ३७ ॥ एतदनुमानंप्रत्यक्षविरुद्धमित्याहसिद्धांती । इहेति । इह व्यवहारदशायांउपलब्धजनैर्वीरणतंतुसुवर्णमृदएव कटशाटकहारघटाकृतयःकटाद्याकारेणउपलब्धंअतःकारणात् रूपंवीरणतंत्वादिकमेवकटवस्त्राभरणादिरूपेणदृष्टमितियतस्ततःकारणादेव प्रकृतेःसकाशाद्विकृतेर्भेदोनास्तीत्यर्थः ॥ ३८ ॥

तो० यथोक्तमर्थंविवृणोति । विकृतिरिति । प्रकृतेःसकाशाद्विकृतिःपृथङ्नास्तियदि । तर्हि टी०
अभिधाप्रभृतेः भिदापिनघटेतनामरूपकार्यभेदोपिनघटेतइतितवयाधीःसाविफला कार्य
४४ कारणभेदसाधिकानभवेत् । कुतोनभवेदित्यत्राह । नयनेनेति । प्रत्यक्षेणकार्यस्यघटा
देर्मृदाद्यभिधाकारणादभेदःजनैर्विविदेविदितइतियेनतेनहेतुनातवधीर्विफलास्यादित्य

विकृतिर्यदिनास्तिपृथक्प्रकृतेर्नघटेतभिदाप्यभिदाप्रकृतेः ।
इतिधीर्विफलातवयेनजनैर्विविदेनयनेनमृदाद्यभिदा ३९
ननुरूपमथोअपिकार्यमथोअभिधापिनटस्यपृथग्विदिता ।
नपृथक्त्वमुपैतिनटःकिमितिप्रतिवाच्यमवश्यमिदंकुशलैः ४०

र्थः॥ ३९ ॥ नकेवलंतवानुमानंप्रत्यक्षविरुद्धंकिंतुअनैकांतिकंचेत्याहसिद्धांती। नन्विति
। रूपंकार्यंचअभिधापितस्यनटस्यपृथग्विदितायद्यपि । नटःपृथक्त्वंकिमितिनोपैतिइ ४४
तिमयापृष्टेसति कुशलैर्न्यायकुशलैर्भवद्भिरिदमवश्यंप्रतिवाच्यंप्रतिवक्तव्यमस्योत्तरंतव
पित्रापिनशक्यतेवक्तुमित्यभिप्रायः ॥ ४० ॥

सदसत्सदसतामुत्पत्त्यसंभवेनकार्यकारणत्वस्यकल्पितत्वाच्चकार्यंकारणव्यतिरेकेणना स्तीत्युत्तरेणकतिपयग्रंथेनाह । असतोनकथंचनजन्मभवेदित्यादिना । तत्रासदितिवै शेषिकमतं । सदितिसांख्यमतं । सदसदितिदिगंबरमतं । तत्रप्रथमंवैशेषिकमतंनिरा करोति । असतइति । उत्पत्तेःप्रागसतःकार्यस्यनकथंचनजन्मभवेत् । तत्रहेतुमाह । तदसत्त्वतएवेति । कार्यस्यात्यंतमसत्वादेवखपुष्पमिवाकाशपुष्पवदित्यर्थः । यद्यसतो

असतोनकथंचनजन्मभवेत्तदसत्वतएवखपुष्पमिव ।
नसतोस्तिभवःपुरतोपिभवाद्यतआत्मवदेवसदिष्टमिति ४१

जन्मनसंभवेत्तर्हिसतोजन्मास्तीतिसांख्यास्तन्मतंदूषयति । नसतोस्तीति । उत्पत्तेः प्रागेवसतःविद्यमानस्यकार्यस्यभवोजन्मनसंभवतीति । कुतोनसंभवतीत्यत्राह । पुरतो पिभवादिति । उत्पत्तेःप्रागेवसत्त्वादात्मवत् । नतवात्रविप्रतिपत्तिरित्याह । यतआत्म वदेवसदिष्टमिति । सत्कार्यंसर्वदासदेवेष्टमितिपरमार्थत्वंयस्मादेवंतस्मात्सदसतोर्जन्मन संभवतीत्यर्थः ॥ ४१ ॥

टी० सतोजन्मनसंभवतीत्युक्तमुपश्रुत्यसत्कार्यवादिनःसर्वेसंभूयोत्तिष्ठंतीतिदर्शयति । कपि टी०
लासुरीति । कपिलासुरिपंचशिखादिमतं । पंचशिखशब्देनकश्चित्पूर्वमीमांसकउच्यते ।
४९ आदिशब्देनसांख्यचार्वाकमीमांसका उच्यंते।सांख्यचार्वाकमीमांसकानांमतंपरिगृह्यक
श्चित्सत्कार्यवादीइदंवदेत्यदि । इदंशब्देननिर्दिष्टंकिमित्यपेक्षायांतद्दर्शयति । नकदाच
नेति । नकदाचनसतोजन्मवदामि । तर्हिंकिंवदसीत्यत्राह । प्रवदामीति । यत्प्रवदा

कपिलासुरिपंचशिखादिमतंपरिगृह्यवदेद्यदिकश्चिदिदम् ।
नकदाचनजन्मवदामिसतःप्रवदामितुयच्छृणुतत्त्वमपि ४२
प्रकृतावविशिष्टतयायदभूदधुनातुतदेवविशेषयुतम् ।
निरवद्यमिदंप्रतिभातिममप्रवदात्रविरोधमवैषियदि ४३

मितत्त्वमपिशृणुसावधानमतिर्भवेत्यर्थः ॥ ४२ ॥ अहंयत्प्रवदामितत्त्वमपिशृण्वितियत्
सत्कार्यवादिनोक्तंइदानींतत्प्रवदति । प्रकृताविति । प्रागेवविद्यमानंयत्कार्यंप्रकृताव
शिष्टतयाभूत् कारणेनिर्विशेषतयास्थितंतदेवाधुनाउत्पत्तिसमयेविशेषयुतंसविशेषमासी ४९
तूइतीदंमतंनिरवद्यंममभाति । अत्रविरोधमवैषियद्यवगच्छासियदितर्हिविरोधंवद । अ
स्मिन्मतेविरोधोनास्तीतिसत्कार्यवादिनोऽभिप्रायः ॥ ४३ ॥

अत्रविरोधंवदेत्युपश्रुत्यसिद्धांतीविकल्प्यविरोधमाह । सदिति । सत्कार्यमुत्पत्तिसमये येनगुणेनायुज्यतयुक्तमासीत्सतुगुणःसतुविशेषःपुराउत्पत्तेःप्राक्प्रकृतावस्तिनवेति । प्रथमपक्षेदूषणमाह । यदिविद्यतइति । सतुविशेषःपुराप्रकृतौविद्यतेयदितर्ह्यधुनाविशेषयुतमितित्वयोक्तंतदसदयुक्तमित्यर्थः ॥ ४४ ॥ नास्तीतिद्वितीयंपक्षंदूषयति । यदीति । सगुणःसतुविशेषःपुराप्रकृतौकारणेनास्तियदि । तर्ह्यसदुद्भवनंभवतोभिमतंस्यात्कार्यवा

सदयुज्यतयेनगुणेनपुराप्रकृतौसइहास्तिनवेतिवद ।
यदिविद्यतएवपुराप्रकृतावधुनापिविशेषयुतत्वमसत् ४४
यदिनास्तिपुरासगुणःप्रकृतावसदुद्भवनंभवतोभिमतम् ।
जननेनचसत्वमुपात्तवतोजनिमत्त्वतएवविनष्टिरपि ४५

दिनाभवताऽसदुत्पत्तिरंगीकृतास्यात्तथासतितवापसिद्धांतः प्रसज्येत । नकेवलमसदुत्पत्तेरंगीकारः । सद्विनाशश्चप्राप्नोतीतिदूषणांतरमाह । जननेनेति । जननेनजन्मनासत्वमुपात्तवतःकार्यस्यजनिमत्त्वतएवउत्पत्तिमत्त्वादेवविनष्टिरपिप्राप्नोतिसतोविनाशोपित्वयांगीकृतःस्यादित्यर्थः ॥ ४५ ॥

टी० ननुभवतुअसदुत्पत्तिःसद्विनाशाभ्युपगमश्चतथासतिकोविरोधइत्यत्राह । भवतइति । टी०
भवतोभिमतमंगीकृतमिदमसदुद्भवनंसतोविनशनंचकथंचनपरिहर्त्तुंनशक्यतइत्यमुतोहे
४६ तोर्भवतोभिमतमसतोभवनंकणभक्षमतेनकणादमतेनसमत्वंसाम्यंशनकैःअगमत्शनैःश
नैःप्राप्तमित्यर्थः ॥ ४६ ॥ तर्हिकणादमतंकिमित्याकांक्षायांतन्मतंदर्शयति । असत
इति । प्रागसतःसत्तासमवायोजन्मोत्पत्त्यंगीकारादसतःकार्यस्यभवनमुत्पत्तिःसतोनश

भवतोभिमतंपरिहर्त्तुमिदंनकथंचनशक्यतइत्यमुतः ।
कणभक्षमतेनसमत्वमिदंभवतोभिमतंशनकैरगमत् ४६
असतोभवनंनशनंचसतःकणभोजिमतंविदितंकविभिः ।
उपपत्तिविरुद्धतयासुभृशंतदभाणिमयापिविरुद्धतया ४७

नंचेतिकणभोजिमतंकविभिःपूर्वाचार्यैर्विदितम् । अस्तुनामैवंकणादमतंततःकिमायात
मित्यत्राह । उपपत्तीति । उपपत्तिविरुद्धतयान्यायविरुद्धतयाऽसतोजन्मसतोनशनंचेत्ये
तदुभयंसुतरांयुक्तिविरुद्धतयाऽभाणिभणितंचाचार्यैः । कार्यस्यानिर्वचनीयत्ववादिनाम ४६
यापितदुभयमुपपत्तिविरुद्धतयाऽभाणिसदसतोर्जन्मासंभवात्कार्यस्यानिर्वचनीयत्वमेव
मयाप्युक्तमित्यर्थः ॥ ४७ ॥

इतश्चकारणादिदमयुक्तमित्याह । प्रतिषिद्धमिति । समस्तगुरोर्गुरुणाहरिणा "नासतो विद्यतेभावोनाभावोविद्यतेसत" इत्यमुनावचनेनइदंकणभोजिमतंप्रतिषिद्धंनिरस्तम् । न न्वर्जुनंप्रलोभयितुंहरिणाकणादमतंनिराकृतं नतुहितोपदेशंकर्तुमितिचेन्मैवमित्याह । ब्रुवताचेति । पृथातनयायकुंतीपुत्रायस्वबांधवायअर्जुनायस्वभक्तायहितंब्रुवताहितोपदेशंकुर्वताहरिणाकणभोजिमतंनिरस्तमित्यर्थः ॥ ४८ ॥ एवंसदसतोर्जन्मनिरस्तमनूद्य

प्रतिषिद्धमिदंकणभोजिमतंहरिणापिसमस्तगुरोर्गुरुणा ।
वचनेनतुनासतइत्यमुनाब्रुवताचपृथातनयायहितम् ४८
असतश्चसतश्चनजन्मभवेदितिपूर्वमवाद्युपपत्तियुतम् ।
सदसच्चनजायतएवकुतोनहिवस्तुतथाविधमस्तियतः ४९

दिगंबरमतंनिरस्यति । असतइति । असतश्चसतश्चनजन्मभवेदितिपूर्वमुपपत्तियुतंयुक्तिसहितंमयावादिगदितं । सदसच्चसदसदात्मकंकार्यंनजायते । तत्रहेतुंपृच्छति । कुतइति । हेतुंकथयतिसिद्धांती । नहीति । तथाविधंसदसदात्मकंवस्त्वेवनास्तीतियतःअतस्तस्यजन्मापिदूरोत्सारितमित्यर्थः ॥ ४९ ॥

सदसत्सदसतांउत्पत्त्यसंभवेपारिशेष्यात्कार्यस्यानिर्वाच्यत्वंसिद्धमित्याहसिद्धांती । सद
सत्त्वमिति । एकस्यवस्तुनःसदसदात्मकत्वासंभवान्मनःप्रभृतेःजगतःसदसत्त्वमतीत्यस
त्त्वमसत्त्वंवाऽतीत्यकथंचनवृत्तिर्नास्तिप्रकारांतरेणवृत्तिर्नास्तीतियतस्ततएवमनःप्रमु
खस्यजगतउत्पत्तिविनाशश्रवणाच्चजन्मविनाशान्यथानुपपत्त्याऽनिर्वचनीयत्वंसिद्धमि
त्यर्थः ॥५०॥ सदसद्वादिनांदुर्लभत्वमुपलभ्यप्रौढिवादेनाहसिद्धांती । यदीति । वःयु

सदसत्त्वमतीत्यमनःप्रभृतेर्नकथंचनवृत्तिरिहास्तियतः ।
ततएवमनःप्रमुखस्यभवोनभवेदितिसर्वसुवेद्यमिति ५०
यदिनामकथंचिदमुष्यभवःसदसत्त्वमपेक्ष्यभविष्यतिवः ।
अमृषात्वममुष्यतथापिनतुश्रुतिरस्यमृषात्वमुवाचयतः ५१

ष्माकंमतेऽमुष्यमनआदेःसदसत्त्वमपेक्ष्यसदसत्त्वयोरन्यतरंपक्षमपेक्ष्याश्रित्य कथंचिद्भ
वोजन्मभविष्यतियदिनामतथाप्यमुष्यमनआदेरमृषात्वंसत्यत्वंनास्तीति । तत्रहेतुमाह
। श्रुतिरिति । "आत्मैवेदंसर्वं । ब्रह्मैवेदंविश्वं । सर्वंखल्विदंब्रह्म । वाचारंभणंविकारोनामधे
य" मित्यादिश्रुतिःअस्यजगतःमृषात्वमुवाचयतोतःकारणान्मनआदेरन्वयव्यतिरेक
भावपरिहारेणशुक्तिकारजतादिवन्मिथ्यात्वमित्यर्थः ॥ ५१ ॥

मनआदेर्मिथ्यात्वेसिद्धेयत्फलितंतदाह । मनसइति । श्रुत्यामनसोऽनृततामिथ्यात्वम
वादियतस्ततएवतस्यमनसश्चरितंअवस्थात्रयमपिमृषाभवेत् । मनसश्चरितंमृषेतियतस्त
तएवपुरोदितसिद्धिरभूत् ॥ ५२ ॥ किंपुनस्तत्पुरोदितमित्यपेक्षायांतद्दर्शयति । यदि
ति । त्रितयंयदवस्थात्रयमपेक्ष्यपरमात्मपदस्यतुरीयमितिनामभवेत्तदवस्थात्रयमस

मनसोनृततैवमवादियतस्ततएवहितस्यमृषाचरितम् ।
यतएवमृषामनसश्चरितंततएवपुरोदितसिद्धिरभूत् ५२
यदपेक्ष्यतुनामभवेत्त्रितयंपरमात्मपदस्यतुरीयमिति ।
तदसत्यमसत्यगुणस्तुयतःपरिनिर्मितसर्पविसर्पणवत् ५३

त्यं । तत्रहेतुमाह । असत्यगुणस्तुयतइति । असत्यस्यमनसःगुणोवस्थात्रयमितिय
स्मात्तस्मात्तदवस्थात्रयमसत्यम् । तत्रदृष्टांतमाह । परिनिर्मितसर्पविसर्पणवदिति । यथा
रज्ज्वामारोपितस्यसर्पस्यासत्यत्वात्तद्विसर्पणस्याप्यसत्यत्वं । तद्वन्मनसोऽसत्यत्वात्त
द्धर्मस्यजागरितादेरप्यसत्यत्वमित्यर्थः ॥ ५३ ॥

तो० अवस्थात्रयस्यमायामयत्वात्तन्निबंधनंतुरीयत्वमपिनाममात्रमतोनिर्विशेषंप्रत्यक्रूपदमि टी०
त्युक्तमिदानींपरमप्रमेयमुपसंहरति । निखिलस्येति । मनःप्रमुखस्यनिखिलस्यजगतो
वितथत्वंमयापूर्वंश्रुतियुक्तिबलेनअवादीतियतस्ततःकारणादद्वयकंपरमक्षरमेवसत्सत्यं
४८ । अन्यत्सर्वंकार्यकारणात्मकंद्वैतमसत्असत्यमित्यर्थः ॥ ५४ ॥ ब्रह्मव्यतिरिक्तंसर्वंमाया
मयत्वादसत्यमित्येतच्छ्रुतियुक्तिभ्यांसिद्धमित्युक्तमिदानींकासौश्रुतिरित्यपेक्षायां "त

निखिलस्यमनःप्रमुखस्ययतोवितथत्वमवादिपुरातुमया ।
श्रुतियुक्तिबलेनततोऽद्वयकंपरमक्षरमेवसदन्यदसत् ५४
यदपूर्वमबाह्यमनंतरकंनचकिंचनतस्यअवत्यपरम् ।
इतिवेदवचोनुशशासयतोवितथंपरतोन्यदतःप्रगतम् ५५

देतद्ब्रह्मापूर्वमनपरमनंतरमबाह्यम् । अयमात्माब्रह्मे" त्यादिकेत्याहश्लोकद्वयेन । यदि
ति । पूर्वंकारणंतद्रहितमपूर्वंस्वयंसिद्धत्वात्कारणरहितम् । किंचाबाह्यंजात्यादिरहितं
अनंतरंनानात्वरहितंयदेवनिर्विशेषंपरमात्मपदं तस्यापरंकिंचिन्नास्तिस्वव्यतिरिक्तंकिं ४८
चिदपिनास्तीतिएवंवेदवचोनुशशासेतियतोतएवपरतःपरस्मादक्षरादन्यद्बोधघनादन्य
त्असत्यंवितथमितिप्रगतंप्रकर्षेणावगतमिति ॥ ५५ ॥

प्रतिषिध्येति ।एवंबहिरंतरमप्यात्मनःस्वविलक्षणंसर्वंप्रतिषिध्य ।अवबोधघनत्वंप्रज्ञानघनत्वंलवणैकरसत्वनिदर्शनतःयथासलिलकार्यंलवणंसलिलमात्रम् । तथापरमात्मविवर्त्तं जगदपिपरमात्मैवइत्यात्मनोऽवबोधघनत्वंउक्तवतीश्रुतिः। "अपूर्वमनपरम् । सयथासैंधवघन" इत्यादिकाश्रुतिरात्मनोनिर्विशेषत्वमुक्तवतीत्यर्थः ॥ ५६ ॥ एवंनिर्विशेषव

प्रतिषिध्ययतोबहिरंतरपिस्वविलक्षणमात्मनउक्तवती ।
अवबोधघनत्वमतोन्यदसल्लवणैकरसत्वनिदर्शनतः ५६
लवणैकरसत्वसमंफणितंस्वविलक्षणवस्तुनिषेधनतः ।
अवबोधघनंपरमात्मपदंत्वमवेहितदस्मिसदाहमिति ५७

यापरिशोधितस्यत्वंपदार्थस्यपरिशोधितेनतत्पदार्थेनैक्यमत्रमहावाक्यार्थइतिकथयति। लवणेति । स्वविलक्षणवस्तुनिषेधनतःआत्मव्यतिरिक्तवस्तुनिषेधेनलवणैकरसत्वसमं कार्यकारणसंबंधरहितं अवबोधघनंयत्परमात्मपदं तदहमस्मीतित्वंसदानिरंतरमवेहिहेयोपादेयबुद्धिरहितःसन्परमानंदतयातिष्ठेत्यर्थः ॥ ५७ ॥

प्रतिपत्तिसौकर्यार्थंयथोक्तमखंडवाक्यार्थंप्रपंचयति । अणुनइति । स्थूलशरीरधर्मह्रस्वत्वदीर्घत्वरहितंसूक्ष्मशरीरधर्माणुत्वरहितंतद्विपरीताकाशादिधर्ममहत्त्वरहितम् । एवंप्रतिषिद्धसमस्तविशेषणकंनिर्विशेषंपरमक्षरंआत्मतयाश्रयस्वस्वरूपत्वेनाश्रयेत्यर्थः ॥५८
अनेनश्लोकेनतत्पदार्थप्राधान्येनअखंडवाक्यार्थंप्रपंच्य त्वंपदार्थप्राधान्येनप्रपंचयति ।

अणुनोनचतद्विपरीतगुणोनचह्रस्वमतोनचदीर्घमपि ।
प्रतिषिद्धसमस्तविशेषणकंपरमक्षरमात्मतयाश्रयभोः ५८
असुबुद्धिशरीरगुणान्षडिमानविवेकिजनैर्दृशिधर्मतया ।
प्रतिपन्नतमान्प्रविहायशनैर्दृशिमात्रमवेहिसदाहमिति ५९

अस्विति । अविद्वज्जनैरविवेकतयादृशिधर्मतयाप्रत्यगात्मधर्मतयाप्रतिपन्नतमान्षट्संख्याकान्असुबुद्धिशरीरगुणान् अशनायापिपासाशोकमोहजरामरणादिलक्षणाननात्मधर्मतयाप्रविहायहित्वा । शनैःक्रमेणावशिष्टंदृशिमात्रंकेवलंज्योतिःस्वरूपंप्रत्यगात्मानमहमित्यवेहिजानीहीत्यर्थः ॥ ५९ ॥

एवमखंडवाक्यार्थोदर्शितः । इदानीमेवंभूतवाक्यार्थज्ञानंयथादृढतरंभवतितथाप्रारब्ध कर्मभोगपर्यंतंजीवन्मुक्तिरूपं दग्धपटन्यायेनबाधितानुवृत्त्याद्वैतदर्शनाभासपरमानंदैक रूपपरितृप्तिलक्षणं वाक्यार्थजंज्ञानफलंप्राप्तोभविष्यतीतिदृष्टांतेनदर्शयतिश्लोकद्वयेन । अहिनिरिति। "अहिनिर्ल्वयनीवल्मीकेमृतामत्यस्ताशयीतएवमेवेदंशरीरंशेत " इति जीवन्मुक्तिश्रुतेः। यथाअहिःसर्पःपरिमोक्षणतःपुराअहिनिर्ल्वयनींभुजंगनिर्मोकंआत्मत

अहिनिर्ल्वयनीमहिरात्मतयाजगृहेपरिमोक्षणतस्तुपुरा ।
परिमुच्यतुतामुरगःस्वबिलेनपुनःसमवेक्षतआत्मतया ६०
अविवेकतआत्मतयाविदितंकुशरीरमिदंभवताप्यहिवत् ।
अहिवत्त्यजदेहमिमंत्वमपिप्रतिपद्यचिदात्मकमात्मतया ६१

याजगृहेगृहीतवान् । पुनःकालांतरेसउरगःअहिनिर्ल्वयनींकंचुकंस्वबिलेपरिमुच्यपुन रात्मत्वेननसमीक्षतेनपश्यति । तथाभवतापिइदंकुशरीरमन्नमयादिकंचुकमविवेकतआ त्मानात्मविवेकाभावेनात्मतयाविदितमहिवदितियस्मात्तस्मात्त्वमपिचिदात्मकंज्ञानात्म कंवस्तुस्वात्मतयाप्रतिपद्यपश्चादहिवदिमंदेहंत्यजदेहाद्यभिमानंपरित्यजेत्यर्थः ६० ६१

तो० आत्माज्ञानाच्छरीराभिमानःसचात्मज्ञानान्निवर्त्ततइत्युक्तं । तर्हिआत्मनिज्ञानाज्ञानसंबं टी०
धोस्तीत्याशंक्यनेत्याह । रजनीति । रवेःसूर्यस्यरजनीदिवसौनभवतः । तत्रहेतुमाह।
९० प्रभयेति । एषरविःसततंप्रभयायुतःइतियतस्ततःकारणात्तस्याहोरात्रेनसंभवतः। नित्य
दृशेस्तवापिरवेरिवअविवेकविवेकगुणौनसंभवतःज्ञानाज्ञानगुणौनसंभवतइत्यर्थः ॥६२॥

रजनीदिवसौनरवेर्भवतःप्रभयासततंयुतएषयतः ।
अविवेकविवेकगुणावपितौभवतोनरवेरिवनित्यदृशेः ६२
परिशुद्धविबुद्धविमुक्तदृशेरविवेकविवेकविवर्जनतः ।
ममबंधविमोक्षगुणौभवतोनकदाचिदपीत्यवगच्छभृशम् ६३

आत्मनिज्ञानाज्ञानयोरसंभवाद्बंधमोक्षावपिनभवतइत्याह । परिशुद्धेति । परिशुद्धविबु
द्धविमुक्तदृशेःसदाशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावस्यचिन्मात्रज्योतिषोमम । अविवेकविवेकविवर्ज ९०
नतःज्ञानाज्ञानविवर्जनतः बंधमोक्षगुणौकदाचिदपिनसंभवतइतिभृशंतात्पर्येणावगच्छ
जानीहीत्यर्थः ॥ ६३ ॥

आत्मनिबंधमोक्षयोरभावेपिग्रहणोज्झनेस्वपरकर्तृकेसंभवतइत्याशंक्याह । नेति । दृशो र्विज्ञप्तिमात्रस्यनिरवयवस्यममग्रहणोज्झनंनास्तिमयान्येनवोपादानंपरिमोचनंवानास्ती तिभवान्निश्चिनु। ममग्रहणोज्झनंनास्तीत्यत्रहेतुमाह। नहीति । कस्यचिदात्मनिस्वस्मि न्कर्मनभवेत्विषयविषयिभावोनभवेत्एकस्मिन्वस्तुनिकर्तृकर्मभावविरोधादित्यर्थः । परेणाप्यात्मनिहानोपादानेनस्तइत्यत्रहेतुमाह । नचेति । इहलोकेमदन्यःकश्चिदात्मा

नममग्रहणोज्झनमस्तिमयानपरेणदृशेरितिनिश्चिनुभोः ।
नहिकस्यचिदात्मनिकर्मभवेन्नचकश्चिदिहास्तिमदन्यइति ६४
अहमस्मिचरस्थिरदेहधियांचरितस्यसदेक्षकएकइति ।
नभवेदतएवमदन्यइतित्वमवेहिसुमेधइदंसुदृढम् ६५

नास्तीतितत्रप्रमाणाभावादित्यर्थः ॥ ६४ ॥ ननुब्रह्मादिस्थावरांतेषुशरीरेष्वात्मभेदा न्मदन्यःकश्चिदात्मानास्तीत्येतत्कथंघटतइत्यत्राह । अहमिति । चरस्थिरदेहधियां चरितस्याहमेकएवसदाईक्षकःसाक्षीयतोतएवमदन्यःस्वात्मनोन्योन अन्यस्यानुपलंभा देव । मदन्यःकश्चिदात्मानभवेदिहेतिहेसुमेधइदंमयोपदिष्टंसुदृढमवेहि ॥ ६५ ॥

टी० तर्हिचरस्थिरदेहादीनिपरमार्थतोंगीकृतानितथासतितत्कृतःकश्चिद्विशेषआत्मनोपिस्या टी०
दित्याशंक्याह। गगनइति। विमलेगगनेजलदादिमलेसतिवाऽसतिवायथाभिदाभेदोना
९१ स्तिनिरवयवत्वात् । तथासर्वगतेपरिशुद्धदृशौत्वय्यपिद्वयभेदकृताभिदाभेदोनास्तीत्य
र्थः ॥६६॥ द्वयभेदकृतःकश्चित्कदाचिदात्मनोनास्तिविशेषइतिब्रुवताद्वयसद्भावोंगीकृतः
स्यादित्याशंक्याह।अनृतमिति। पुराबह्वीभिर्युक्तिभिर्द्वैतंजगदनृतमित्यवदामउक्तवंतो

गगनेविमलेजलदादिमलेसतिवासतिवानभिदास्तियथा ।
त्वयिसर्वगतेपरिशुद्धदृशौनभिदास्तितथाद्वयभेदकृता ६६
अनृतंद्वयमित्यवदामपुराव्यवहारमपेक्ष्यतुगीतामिदम् ।
अनृतेननसत्यमुपैतियुजांनमरीचिजलेननदीह्रदिनी ६७

वयंयस्मात्तस्माद्व्यवहारमपेक्ष्यप्रपंचस्यव्यावहारिकंसत्यत्वमपेक्ष्यांगीकृत्यइदंमयागी
तमित्युक्तं। यस्मादेवंतस्मादनृतेनद्वैतेनसत्यमात्मवस्तुयुजांयोगिनोपैति। तत्रदृष्टांतमाह ९१
सिद्धांती। नमरीचिजलेनेति। ह्रदिनीनदीअगाधजलसंपूर्णजलानदीअसत्येनमरीचि
जलेनयथायुजांनोपैति। तद्वदात्माप्यसत्येनद्वैतेनसंबंधंनोपैतीत्यर्थः ॥ ६७ ॥

एवंतावदस्मिन्प्रकरणेसमन्वयाविरोधसाधनफलाख्याध्यायार्थचतुष्टयंसविस्तरंवर्णित
मिदानींतदेवाध्यायार्थंचतुष्टयंसंक्षिप्यकथयतिप्रकरणसमाप्तिपर्यंतेनग्रंथेन । तत्रप्रथमं
तत्त्वमस्यादिवाक्यानांअद्वितीयेब्रह्मणिसमन्वयंवक्तुंत्वंपदार्थंपरिशोधयति । बहुनेति ।
एवंमहतामयत्नेनाभिहितेनकिमुक्रियतेकिंप्रयोजनंततःकारणादत्रसंग्रहंवदामिउक्तमेवा

बहुनाभिहितेनकिमुक्रियतेशृणुसंग्रहमत्रवदामितव ।
त्वयिजागरितप्रभृतित्रितयंपरिकल्पितमित्यसदेवसदा ६८
परिकल्पितमित्यसदित्युदितंमनइत्यभिशब्दितमागमतः ।
उपपत्तिभिरेवचासिद्धमतोभवतोन्यदशेषमभूतमिति ६९

र्थंसंक्षिप्यकथयामि । परिशुद्धदृशौत्वयिजागरितप्रभृतित्रितयंमनोधर्मभवस्थात्रयं
तत्साक्षिणित्वयिपरिकल्पितमविवेकात्तस्मादारोपितंसर्वमसदेवअसत्यमेव। सर्वकल्पना
हेतुभूतंमनइत्यभिशब्दितमपिपरिकल्पितंत्वय्यध्यस्तंयतोतएवआगमतःउपपत्तिभिरेव
चतन्मनोऽसत्असत्यमित्युदितंअतएवभवतोन्यदशेषमभूतमसत्यमितिसिद्धम् ६८।६९

तो० एवंत्वंपदार्थंपरिशोध्यतत्पदार्थंपरिशोधयति । यदिति । अबाह्यंजात्यादिरहितंअनं टी०
तरंनिरवधिकंएकरसंकेवलंचिदानंदस्वरूपं । यदकार्यमकारणंकार्यकारणास्पृष्टं । अद्व
६२ यकंसजातीयविजातीयस्वगतभेदरहितं । यदशेषविशेषविहीनतरंकर्तृत्वभोक्तृत्वादि
विशेषरहितंदृशिरूपंप्रज्ञानघनं । अनंतंदेशतः कालतोवस्तुतश्चापरिच्छिन्नं ऋतंसत्यंय

यदबाह्यमनंतरमेकरसंयदकार्यमकारणमद्वयकम् ।
यदशेषविशेषविहीनतरंदृशिरूपमनंतमृतंतदसि ७०
इयदेवमयोपनिषत्सुपदंपरमंविदितंनततोस्त्यधिकम् ।
इतिपिप्पलभक्षइवाभ्यवददवशिष्टमतिंविनिवारयितुम् ७१

त्परमात्मपदंतदेवत्वमसीत्येवंप्रत्यगात्मनोब्रह्मत्वंजानीहीत्यर्थः ॥ ७० ॥ एवमखंडवा
क्यार्थमुपदिश्यगुरुःकिंकृतवानित्यपेक्षायामाह । इयदिति । पिप्पलादःयथासुकेशादी
न्शिष्यान्प्रत्यवदत्तथाभ्यवददित्यर्थः । किमर्थमियदेवेत्युक्तवानित्यत्राह । अवशि ६२
ष्टमतिंविनिवारयितुमिति । गुरुणानुपदिष्टांशिष्येणापेक्षितामवशिष्टात्ममतिंविनिवर्त्त
यितुमित्यर्थः ॥ ७१ ॥

एवंगुरुणोपदिष्टःशिष्यःकिंकृतवानित्यपेक्षायांशिष्यवाक्यच्छलेनजीवन्मुक्तलक्षणंज्ञान फलंदर्शयति । इतरइति । भोभगवन्मृतिजन्मजलंसुखदुःखझषमिमंसंसाराब्धिमवबोध तरेणज्ञानप्लवेनसंसारोदधौपतितंमांसुखेनतारितवानसीतिएवमितरोपिशिष्यःगुरुंप्रणि पत्यजगौविज्ञापितवान् ॥ ७२ ॥ अधुनेति । अधुनासुनिर्वृतोस्मिसर्वदात्मरतिःअतएव

इतरोपिगुरुंप्रणिपत्यजगौभगवन्नितितारितवानसिमाम् ।
अवबोधतरेणसमुद्रमिमंमृतिजन्मजलंसुखदुःखझषम् ७२
अधुनास्मिसुनिर्वृतआत्मरतिःकृतकृत्यउपेक्षकएकमनाः ।
प्रहसन्विषयान्मृगतोयसमान्विचरामिमहींभवतासहितः ७३
तवदास्यमहंभृशमामरणात्प्रतिपद्यशरीरधृतिंभगवन् ।
करवाणिमयाशकनीयमिदंतवकर्तुमतोन्यदशक्यमिति ७४

कृतकृत्यःसर्वत्राप्युपेक्षकःअतएवैकमनाःमृगतोयसमान्मरीच्युदकसमान्विषयान्मनः कल्पितान्प्रहसन्भवतासहितोमहींविचरामीत्युक्तवानित्यर्थः ॥ ७३ ॥ " यावदायुस्त्र योवंद्यावेदांतोगुरुरीश्वरः। आदौविद्याप्रसिध्यर्थंकृतघ्नत्वापनुत्तय" इतिशिवशासनात् ।

टी० आचार्यसकाशाल्लब्धविद्यस्यशिष्यस्यगुरुंप्रत्यवश्यंकर्तव्यंयत्तल्लोकशिक्षार्थंदर्शयति। टी०
तवेति। यदृच्छयाप्राप्ताशनासनपानादिनाशरीरधृतिंप्रतिपद्यआमरणाद्देहपतनपर्यंतंत
९३ वदास्यंभृशंकरवाणिकरिष्यामि। मयाशकनीयंशक्यमिदमेवअतोन्यत्कर्तुमशक्यमात्म
ज्ञानस्यप्रत्युपकारंकर्त्तुमशक्यत्वादिदंदास्यमेवमयाकर्त्तुंशक्यं। किंच। "सोहंभगवते
विदेहान्ददामिमांचापिसहदास्याये" तिश्रुतेःयथापूर्वंयाज्ञवल्क्यायतत्त्वोपदेष्ट्रेजनकः

गुरुशिष्यकथाश्रवणेनमयाश्रुतिवच्छ्रुतिसारसमुद्धरणम्।

कृतमित्थमवैतियएतदसौनपतत्युदधौमृतिजन्मजले ७५

स्वराज्यंदत्त्वातदनंतरंस्वदेहमपिगुरवेदत्तवान्इममभिप्रायंमनसिकृत्वामयाप्येवंकर्त्तव्य
मित्युक्तवानित्यर्थः ॥ ७४ ॥ यएतत्प्रकरणार्थंसम्यग्जानातितस्यसंसारनिवृत्तिरेवफ
लमितिदर्शयति। गुरुशिष्येति। श्रुतिवद्गुरुशिष्यकथाश्रवणेनगुरुशिष्ययोःकथात
त्त्वनिर्णयफलातस्याःश्रवणेनगुरुशिष्यसंवादरूपेणइत्थंकृतंश्रुतेःसारसमुद्धरणमुपदेश ९३
प्रकरणंयोवेत्तिअर्थतोजानातिअसौप्रतिबुद्धतत्त्वःशिष्योमृतिजन्मजलेसंसारोदधौनपत
तीत्यर्थः ॥ ७५ ॥

गुरुदेवताभक्तियुक्तानांपरमहंसानामस्मिन्प्रकरणेधिकारोनान्येषामित्याह । भगवद्भि
रिति । गुरुभक्तियुतैर्भगवद्भिःपरमहंसैरिदंप्रकरणंपठितव्यमतोन्यजनैरपाठ्यंसाधन
चतुष्टयसंपत्तिरहितैरपाठ्यंगुरुभक्तिमतएवगुरुणोक्तमुपदिष्टंप्रतिभातिसफलंभवतिअतो
न्यभजन्विषयेष्वासक्तबुद्धिर्नपठेदित्यर्थः ॥ ७६ ॥ गुरुभक्तिमद्भिरेवसंन्यासिभिरिदंप
ठितव्यमित्युक्तंतत्रकिंप्रमाणमित्याकांक्षायाम् ।" अत्याश्रमिभ्यःपरमंपवित्रंप्रोवाचस

भगवद्भिरिदंगुरुभक्तियुतैःपठितव्यमपाठ्यमतोन्यजनैः ।
गुरुभक्तिमतःश्रुतिभातियतोगुरुणोक्तमतोन्यभजन्नपठेत् ७६
निगमोपिचयस्यइतिप्रभृतिर्गुरुभक्तिमतःकथितंगुरुणा ।
प्रतिभातिमहात्मनइत्यवदत्पठितव्यमतोगुरुभक्तियुतैः ७७

म्यगृषिसंघजुष्टम् । यस्यदेवेपराभक्तिर्यथादेवेतथागुरौ । तस्यैतेकथिताह्यर्थाःप्रकाशंते
महात्मन" इतिश्रुतिरेवप्रमाणमित्याह । निगमोपीति । गुरौस्नेहवतोविश्वासयुक्तस्य
महात्मनएवगुरुणाकथितमुपदिष्टमात्मतत्त्वंप्रतिभातिसम्यक्प्रकाशतइत्येवंनिगमोप्य
वदत्उक्तवान्तस्माद्गुरुभक्तिमतैवपठितव्यमित्यर्थः॥७७॥

गुरुप्रसादात्परिसमापितग्रंथःसन्सद्गुरुभक्तिरेवज्ञानांतरंगसाधनमितिदर्शयितुंग्रंथांतेगुरून्नमस्करोतिलोकशिक्षार्थं। येषांधीसूर्यदीप्त्येति। मेममजन्ममरणसंतानदोलाधिरूढेःदोलावधिरूढवदितस्ततःसंचारशीलस्यस्वांतस्यमनसोहेतुःध्वांतमज्ञानंतदज्ञानंयेषांगुरूणांधीसूर्यदीप्त्याधीरूपसूर्यप्रकाशेनप्रतिहतमभिभूयएकांततोत्यंतंनाशमगमत्। किंच।

येषांधीसूर्यदीप्त्याप्रतिहतमगमन्नाशमेकांततोमे
ध्वांतंस्वांतस्यहेतुर्जननमरणसंतानदोलाधिरूढेः।
येषांपादौप्रपन्नाःश्रुतिशमविनयैर्भूषिताःशिष्यसंघाः
सद्योमुक्ताःस्थितास्तान्यतिवरमहितान्यावदायुर्नमामि ७८

श्रुतिशमविनयैर्भूषिताःशिष्यसंघाःशिष्यसमूहाःशमदमादिसाधनसंपन्नायेषांगुरूणांपादौप्रपन्नाःसंतःसद्योमुक्ताःस्थितास्तान्यतिवरमहितान्यतीनांमध्येवराःपूज्यत्वेनश्रेष्ठास्तेषामपिपूज्यानेवंविशिष्टान्गुरून्भगवत्पादाख्यान्यावदायुर्नमामियावज्जीवंनमामीत्यर्थः॥ ७८ ॥

गुरुभक्तिवद्भगवद्भक्तिरप्यात्मज्ञानस्यांतरंगसाधनमितिदर्शयितुंविराड्रूपंनारायणंनम
स्करोति । भूःपादाविति । विष्णुंनमामीतियोजना विष्णुंव्यापनशीलंत्रिभुवनवपुषंत्रि
भुवनमेववपुर्यस्यतंकीदृग्विशिष्टंइत्याकांक्षायांविशिनष्टि ।भूःपादावित्यादिना।"पद्भ्यां
भूमि"रितिश्रुतेःयस्यविष्णोःपादौभूः।यस्योदरंखमाकाशं ।यस्यअसुःप्राणःअनिलोवा

भूःपादौयस्यखंचोदरमसुरनिलश्चंद्रसूर्यौचनेत्रे
कर्णावाशाःशिरोद्यौर्मुखमपिदहनोयस्यवास्तव्यमब्धिः ।
अंतस्थंयस्यविश्वंसुरनरखगगोभोगिगंधर्वदैत्यैः
चित्रंरंरम्यतेतंत्रिभुवनवपुषंविष्णुमीशंनमामि १७९

इतिश्रीतोटकाचार्यविरचितंश्रुतिसारसमुद्धरणंसमाप्तम्

युः।यस्यनेत्रेचंद्रसूर्यौ। यस्यकर्णौदिशःयस्यशिरोद्यौःयस्यमुखमपिदहनोऽग्निःयस्यवास्त
व्यमब्धिःशिष्णस्थानंसमुद्रःयस्यांतस्थंविश्वंसुरनरखगगोभोगिगंधर्वदैत्यैश्चित्रंनानावि
धंविश्वंरंरम्यतेअतिशयेनरम्यतेतमेतादृशंत्रिभुवनवपुषंईशंनियंतारं"सहस्रशीर्षे " त्या
दिश्रुतिसिद्धंविष्णुंमुमुक्षुरहंनमामीत्यर्थः ॥ १७९ ॥ इतिश्रीपूज्यपादयोगींद्रशिष्येणस
च्चिदानंदयोगिनारचितातत्त्वदीपिकातोटकश्लोकदीपिकासमाप्ता ।ॐ नमःश्रीशंकराय॥

अथ शुद्धिपत्रम्

पत्रं	पृष्ठं	पंक्ति	अशुद्धपाठः	शुद्धपाठः	पत्रं	पृष्ठं	पंक्ति	अशुद्धपाठः	शुद्धपाठः
४	१	११	निवाशरहितं	विनाशरहितं	२०	१	८	तत्त्यमिति	तत्त्वमिति
७	१	१२	तद्दत्तीनां	तद्वृत्तीनां	२१	२	३	पृथङ्गास्ति	पृथङ्नास्ति
८	२	३	एकावधे	एकविधे	२२	१	८	यथाविकृते	यदाविकृते
८	२	४	आत्मचित्ता	आत्मचिता	२२	१	१२	यथाप्रकृते	यदाप्रकृते
८	२	११	स्वगुणोप	स्वगुणोपि	२४	१	९	तथैयते	तथैषते
१०	१	१	प्राहणोति	प्रहिणोति	२४	१	१४	किवमुक्ति	किमुवक्ति
१०	२	११	नगुणेति	नगुणइति	२४	२	१४	भेदायो	भेदाख्यो
१४	१	४	अविकृतःसन	अविकृतःसन्	२६	२	१०	इत्याह	इत्यत्राह
१४	१	१४	सदानद	सदानन्द	४२	२	१२	वद्भूत	वद्भूत
१५	१	१	योऽसौ	योऽसावसौ	४४	१	४	कथं	कथं
१७	२	११	फलवत्व	फलवत्त्व	४५	२	१३	गच्छासि	गच्छसि

अथहस्तामलकवार्तिकंप्रारभ्यते.

ॐश्रीगणेशायनमः अथश्रीशङ्कराचार्य्योबालंपप्रच्छयत्नतः कस्त्वंशिशोकिमर्थंवाजड
वद्वर्तसेवद १ इतिश्रुत्वावचोभाष्यकारस्यमनसाशिशुः तंसविज्ञायसर्वज्ञंसर्वब्रह्मविदांवरम्
२ स्वानुभूतिवचांस्यद्धावेदान्तार्थमयानिच ब्रह्मैक्यनिष्ठान्यात्मज्ञःप्रोवाचगुणसागरः
३ नवर्णोविप्राद्योमयिनचजडत्वादिकलना जडोयंदेहादिःप्रभवतिमदाधारचलनः अ
लिप्तोहंशुद्धोगगनइवमेबोधवपुषो धियाब्रह्मानन्देनिरवधिमहिम्नोविहरणम् ४ नभा
स्योहंबुद्ध्यासुदृगपिनवाचानकरणै र्मदायत्ताःसर्वेमतिवचनचक्षुःप्रभृतयः अवेद्यस्याख
ण्डानुभववपुषोमेनवरतं धियाब्रह्मानन्देनिरवधिमहिम्नोविहरणम् ५ गतौधर्माधर्मौल
यमथगतौस्वर्गनरकौ गतौरागद्वेषौप्रविलयमुदारात्मवपुषः गतौभेदाभेदौविगलितमहा
मोहतमसो ममस्वात्मानन्देनिरवधिमहिम्नोविहरणम् ६ अविद्याकामादिःप्रभवतिन
यत्रात्मनिपरे विवर्त्तायस्यैतेवियदनिलतेजोऽब्ववनयःनसंसारोयस्मिन्जनिमृतिमयोदुः
खनिबिडः सनित्योबोधात्मानिरवधिरहंसौख्यजलधिः ७ अहङ्कारातीतोविषयविरहःस्वा
त्मरसिको निराधारोज्योतिर्भ्रमरचितसंबन्धरहितः श्रुतीनांसिद्धांतोऽपरिमितवपुः
स्वानुभवतः सनित्योबोधात्मानिरवधिरहंसौख्यजलधिः ८ स्वतःशुद्धोबुद्धःसमरसपरान

न्दवितता धियांसाक्षीवृत्तेःप्रलयमुदयंवेत्तिसततं क्रियांयःकर्त्तारंविषयमजआभासयति
च स्वयंज्योतिःसोहंहृदयकमलार्कोस्मिसुखदः ९ यथार्कोनेत्राणांनभसिगतएकोपिब

हुधा प्रकाशंसंधत्तेयुगपदयमात्माखिलधियां हृदाकाशेस्थित्वावपुषिघनएकोपिजग
र्ता तथाभानंधत्तेसचसुखघनात्माहमजडः १० पुरासृष्टेरेकःस्वयमकलआसीदनिमि
षो नतेजोनध्वान्तंगुणकृतकलाख्यादिरहितः स्वशक्तिंमायाख्यामखिलजनिमाश्रित्य
सहसा ससर्जेदंयोसौसचसुखघनात्माहमजडः ११ प्रियोवित्तात्पुत्रादसुतनुमतिभ्यःप्रि
यइति श्रुतेर्युक्तेःसिद्धोह्यनुभववशात्सर्वजगतां असन्दिग्धोनित्योदृगविषयआत्माचल
वपु र्यआनन्दःसोहंनिरवधिसमज्ञानजलधिः १२ नदृश्यंनोद्रष्टानचकरणसाध्यंनविम
तं नजीवोनोपाधिर्नचजनिमृतीनैवचजरा नसृष्टिर्नोस्रष्टानचसुकृतपापेसमुदिते चिदा
नन्देयत्रानिशमिहममाक्रीडनमलम् १३ शिवाद्याःसर्वज्ञानिखिलमुनयोब्रह्मरसिका वि
राजन्तेयत्राचलनिजमहिम्निस्वरसतः परेभूमानन्देसमरसपदेतत्रसततं विशालाक्रीडामे
भवतिसुरवन्द्याऽमृतमयी १४ यमाहुर्वेदान्ताःपरमपदमीशोपिवचनै रखण्डब्रह्माख्यंवि
धिमुखनिषेधैरविरतं सएवाहंबालोविधिहरिहरात्मातिविमलो निजानन्दक्रीडोविगत २
कलनोभ्रांतिरहितः १५

इतिश्रीहस्तामलकवार्त्तिकंसमाप्तम्.

एवंकिलपारंपर्येणस्वामिभ्यःश्रूयते। निखिलकर्मन्दिवृन्दैःस्वगुरुत्वेनमान्याःब्रह्मविद्वरिष्ठत्वेनपरोपकारासक्तचित्तत्वेनच जेगीयमाननिखिलवसुधाकीर्तयः अनेकभूपालपरिवन्दितपादारविन्दाःश्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यस्वामिआदित्यगिरिनामान अद्वैताचार्याःसंन्यासिमंडल्यधिष्ठातारोबभूवुः । तेचतत्तद्देशस्थमुमुक्षुजनोद्धारार्थंतीर्थयात्रार्थं चानेकदेशाटनंकुर्वन्तःप्रबलेनप्रारब्धेनकर्मणाकदाचिन्नेत्रव्यथांप्राप्तास्तन्निवृत्तयेश्रीभागीरथ्याःस्तवंचक्रुः। तेनाल्पेनैवस्तवेनतुष्टाश्रीजान्हवी स्वभक्तेषुवत्सलतयातन्नेत्रव्यथांशमयामास । तत्समयेश्रीमदाचार्याणांसमीपस्थैःशिष्यवरैः सस्तवोलिखितःसचैषः

ॐ श्रीगणेशायनमः । गंगेहेनिजपादपद्मनिरतंनेत्राधिनापीडितं दीनंदीनदयारतेऽतिविमलेसंसारकारागृहं नीतंराजनिभेनतेनबलिनापूर्वार्जितेनाधुनाप्रारब्धाख्यकथांगतेन गुरुणानैजेनवैकर्मणा ॥ १ ॥ दत्वास्वांघ्रिसरोजरेणुरतिदांभक्तिंपरांपावनींरागाद्युग्रमलापहांसुविमलांनित्यांमनश्शोधिनीं नित्यानित्यविवेकपुत्रजननींवैराग्यसंपादिकां भव्यांसाधुशमादिदोहनकरींमोक्षेच्छयासंयुताम् ॥ २ ॥ शूलीविष्णुरजस्त्वमीड्यगतिदेगंगेऽसिसर्वात्मके ब्राह्मीहैमवतीरमेत्यभिधयात्वंदेविविभ्राजसे त्वत्तोन्यज्जगतीतलेनहिशुभेजानामिभागीरथि त्वल्लीलास्थिरजंगमाख्यमखिलंत्वचःपरंनापरम् ॥ ३ ॥

सत्तामात्रकलेवरेसुसुखदेहादीन्धकारापहे दिव्येशम्भुजटाविलासनिरतेवाक्यार्थविज्ञान
दे अध्यस्ताखिललोकलोकनकरेसंसारकाराजरे भक्ताभीष्टकरेसुलोकफलदेस्वर्गापगेते
 नमः ॥ ४ ॥ शुद्धान्तःकरणेविवेचनरतंभक्त्यास्वयासाधकं कृत्वामांनिजपादपद्ममधुपं
ज्ञानेच्छयासंयुतं दृष्ट्यापावनयापवित्रवपुषंध्यानैकनिष्ठंपरं नित्यानित्यविवेचनप्रथम
कंसंपाद्यवैसाधनम् ॥ ५ ॥ यावेदान्तविचारणासुकथिताव्यासेनशारीरके ब्रह्मज्ञानफ
लास्वरूपरतिदासंसाररोगापहा पूर्वोपार्जितपुण्यपुंजजनितासद्योऽपवर्गार्थदा तांसंपा
द्यचजाह्नवीऽद्यमतिदांज्ञानैकनिष्ठाफलम् ॥ ६ ॥ तल्लब्धार्थविरोधितर्कविनुदश्रौतेष्टतर्का
त्मकं यच्छ्रुत्यामननात्मनाप्रकथितंलभ्यंमनीषावतां नैदिध्यासननामधेयमपरंध्यानंच
संकीर्तितं सत्सम्पाद्यचजन्हुजेऽखिततमेपुण्यैकलभ्येनरैः ॥ ७ ॥ तल्लभ्यामतिमानुजां
सुमहतींसाज्ञानकार्यापहां दृष्टिंदानवमानवाभिलषितांदत्वापरांध्वान्तहां मांमातर्निजबा
लकंचविगुणंध्वान्तेनसंछादनात् अन्धत्वेनचविव्हलंस्वविमुखंमत्वाशुभेपाहिमाम् ॥ ८॥
स्तवोभागीरथ्याभवजलधिपोतोदृढतरः स्वधीतोगीतोयःपरमगतिदःपावनकरः सुधा १
धारासारोवृजिनदहनोदैन्यदलन श्चिदानन्दाकारेभजतुविरतिंब्रह्मणिपरे ॥ ९ ॥ इति
श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यस्वाम्यादित्यगिरिप्रणीतः श्रीभागीरथीस्तवःसमाप्तः ॥

मुंबई, " जगदीश्वर " छापेखानेमे
छपवाया
संवत १९४४ आश्विनमास

इति सटीकतोटकं समाप्तम्